

BELLETEN

Cilt : XIV

Temmuz 1950

Sayı : 55

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ*

Doçent Dr. MUSTAFA AKDAĞ

II.

C. İktisadî darlığın cemiyet bünyesindeki tesirleri¹

1 — Tarihi Türk cemiyetinin ictimâî kuruluşu

Buraya kadar olan izahlarımızla Osmanlı rejiminin siyasî yükseliş devri olan ilk üç asrında, Türkiyenin nasıl bir iktisadî hayat sürmüş olduğunu esas hatları ile göstermiş bulunmaktayız. Bu bahiste ise, doğrudan doğruya cemiyetin bünyesini tetkik etmek suretiyle, iktisadî darlığın ictimâî neticelerini ölçmek istiyoruz. Böylece, bugünkü Türkiye'nin tarihi teşekkülü hakkında daha belirli bir bilgi ortaya çıkaracağımızı ümit etmekteyiz².

İctimâiyâtçı, millileşmek zaruretini duyduğu gün, kendi bağlı bulunduğu cemiyetin tarihi hususiyetleri arasında dolaşmaya mecburdur. Bizde bunu, ilk defa, Ziya Gökalp tecrübeye başlamıştı. Bugün de, Türk içtimâiyâtçıları arasında bu türlü çalışma gayret-

* Bu makaleler serisinde ileri sürülen umumî hükümler ve varılan neticelerin istinad ettiği bütün tarihi deliller, yakında aynı ad altında çıkacak olan eserimizde geniş surette gösterilmiş bulunmaktadır.

¹ Makalemizin A ve B umumî başlıklarını taşıyan birinci kısmı hakkında bk. Belleten, Sayı 51, s. 497-569.

² Bunu, tetkiklerimizi ilerde XVIII. ve XIX. asırlara kadar indireceğimize göre söylüyoruz.

leri devam ediyor⁸. Fakat, tarihçi onlara teferruatlı ve modern metodlarla yazılmış eserler vermedikçe, ictimâiyâtçıların bu yolda büyük bir başarı göstereceklerine biz kaanî değiliz. Onun için, cemiyetin tarih teşekkülünü ve bünyesini esas hatları ile çizmek bize düşmektedir.

Cemiyetlerin tabii birer uzviyet oldukları, ve bu uzviyetlerin bir takım ictimâî sınıflardan teşekkül ettikleri, bugün, gerek sosyologlar ve gerekse tarihçiler tarafından kabul olunmuş bulunmasına göre, Türkiye cemiyetinin bu bakımdan tahlili icâbetmektedir. Şimdi, burada, bunun üzerinde durmak istiyoruz.

Ana mevzuumuz Türkiye'nin iktisadî durumu olduğu için, cemiyeti unsurlara ayırmakta, daha çok, bu yönü gözde tutmamız icâbetmektedir.

Mâlûm olduğu üzere, cemiyet iki mühim unsurdan mürekkeptir: 1 — İctimâî sınıflar; 2 — İctimâî müesseseler.

İctimâî sınıflar, cemiyetin bütün ferdlerinin gruplar halinde kademelenmeleri, ve bu suretle, bir takım ictimâî fonksiyonlar ifası için, ayrı teşekküller haline gelmeleriyle vücûd bulur. İkinci unsur diye kabûl ettiğimiz ictimâî müesseseler ise, bu ictimâî sınıflar ve bu sınıfları teşkil eden fertler arasındaki nizam ve âhengi meydana getiren, aynı zamanda onu yaşatan birer ocak olarak kabûl olunmak icâbeder. Bu hale göre, cemiyeti idare eden kanunlar ictimâî müesseselerin işleyişlerinin formüller halinde ifadesinden başka bir şey olamazlar. Hukuk ilminin de galiba vazifesi ictimâî müesseselerin, tabiiikleri içinde, tâbi oldukları hukuk nizamını bulup bize öğretmekten ibarettir. Onun için, ictimâî müesseselerin tabii surette var kıldıkları hukuku tersim etmiyen hukuk ilmi hedefinde muvaffak olmuş sayılamıyacağı gibi, yarattığı kanunlar da sun'flikten kurtulamazlar ve mevcudiyetleri tatbiki olmaktan ziyade nazari kalır.

Buraya kadar söylediklerimizi daha vâzih olarak, şöyle tesbit edeceğiz: Tabii bir varlık olan cemiyet bütün kendi ferdlerini bir takım ictimâî sınıflar halinde kademelendirmek suretiyle, mevcudiyetinin devamı ve daimî surette tekâmülünün temini için yapılması zarurî olan bütün vazifeleri bunlar arasında taksim etmiştir. İctimâî

⁸ İstanbul Üniversitesi tarafından çıkarılan Sosyoloji Dergisinde bu türlü çalışmalara misâl teşkil edecek bir çok etüdler vardır. Meselâ bk. Sayı 1 ve 2.

müesseseler, sınıfları birbirine bağlayan bir nevi harç durumunda olduklarından maada, aralarında zarurî olan ahengi de yaratırlar. Bizce, kanunlar ictimâî müesseselerin yarattığı bu ahengin formül halinde ifadelerinden başka bir şey değildirler. Hukuk ilminin gayesi, zaten tabii olarak mevcut olan ictimâî münasebetler ahengini yani tabii hukuk nizamını, bulmak ve kanunlar şeklinde ifade etmekten ibaret olarak anlaşılmalıdır.

Türkiye cemiyeti, tarihî ömrü içinde, bu tabii gelişmeye ne dereceye kadar kavuşabilmiştir, bunu tam olarak kıymetlendirebilmek için, bu cemiyetin ictimaf sınıflar bakımından bünyesini gözden geçireceğiz.

Yerinde de işaret ettiğimiz gibi, *Selçukî rejimi* zamanına ait ictimâî hayatımız hakkında henüz fazla bilgiye malik değiliz. Ancak, mevcut emmârelere nazaran, bu sırada cemiyetin bünyesini üç esaslı sınıfın teşkil etmiş bulunduğunu kabul etmek mümkündür: 1 — Kuvvetini ticarî ve sınaî faaliyetten, daha doğrusu şehir iktisadiyatından alan *esnaf* zümresi; 2 — Ziraata dayanan köylüler; 3 — Siyasî faaliyetleri ellerinde tutan aristokratlar.

Bu sıralamayı, ictimâî sınıfların cemiyetteki rollerinin şumûl derecesine göre tertip etmiş bulunuyoruz. Burada, *esnaf* zümrelerinin başta gelişi, buna mukabil, siyasîlerin sonda yer alması, *Selçukî rejiminin* bir zaafı sayılmakla beraber⁴, o zaman, Anadolu, Türkiyenin yeni vatanı olmuş bulunmasına göre, cemiyetin burada ebedileşecek bir hayat varlığı kazanması bakımından, bu vâkıa, Türkiyenin kuruluşunda, esas kuvvetini ve muvaffakiyetinin de sebebini teşkil eder. Bir taraftan cemiyetin ictimâî itibarı bu sınıfa doğru yönelmiş bulunması, ve diğer taraftan, bütün ticaret ve sanayi faaliyetini bu sınıf mensuplarının ellerinde tutmuş bulunmaları, büyük ziraatçı ve köylü kitleyi *esnaf* zümreleri etrafında halkalanmaya sevk etmiş bulunuyordu. Öyle sanıyoruz ki, XII. veya XIII. asır Anadolu Türkü daha yüksek bir iktisadî refaha ve daha ileri seviyede bir ictimâî itibara sahip olmak istediği anda, *Selçukî Sultanları*'nın veya onların adamlarının "Kapu"larına (dairelerine) değil, şehirlerdeki *esnaf şeyhleri*'nin ve "üstad,"

⁴ Aynı siyasî zaaf, Garp cemiyetlerinde feodalite şeklinde kendini gösteriyor.

ların yanlarına çırak olmaya koşuyordu. Selçukî siyasi teşkilâtıyla, bu bahsettiğimiz devrin sanayici ve tüccar şehir halkı arasında, bir cemiyetin siyasi tekâmülü için şart olan birbirini tamamlama şeklinde bir bağlantının vücûda gelemediği muhakkak gibidir. Çünkü, Anadolu etrafında mevcut o zamanki siyasi şartlar hükümet teşkilâtının merkezîyetçi ve harpçi bir rejim olmasını lüzûmlu kıldığı halde, esnaf zümrelerinin ve şehir halkının aksini, iktisadî faaliyeti esas alan bir hükümet şeklinin inkişafını talebediyordu. *Selçukî sultanları*, kervansaraylar, yollar, köprüler yapmalarına⁵ ve hariçle ticarete büyük önem vermelerine rağmen, bütün Anadolu şehirlerini, kuvvetli bir birlik halinde, kendilerine sımsıkı bağlamış oldukları hakkında deliller yoktur. Yâni, ne Anadolu esnafı *Selçukî hükümetini*, bir "Tüccarlar ve esnaflar hükümeti," halinde, kendi gayelerine göre değişmeye sevk edebilmişler, ne de *Selçukî sultanları* bütün Anadolu şehirleri halkını fetihlerinde kendilerine destek olacak birleşik bir iktisadî unsur halinde devlete bağlayabilmişlerdir. İslâmî prensiplerin, bilhassa medrese kültürünün, tarikat faaliyetlerinin zarurî kıldıkları ictimâf birlik âmilleri olmasaydı, belki de, Anadolu muhtelif iktisadî merkezlere bölünmüş "*Site devletleri*," halinde bir Orta zaman hayatı sürerdi. Kısacası, Selçukîlerin şehirler üzerindeki siyasi hakimiyetlerinin çok zayıf olduğu, bahsettiğimiz kuvvetli esnaf ve tüccar zümrelerini bir "*Selçukî burjuvazisi*," halinde kendilerine bağlayamadıkları muhakkak gibidir.

Selçukî devrinin köylü ve ziraatçı halkı, belki de, hükümete ancak vergi veriyordu. İktisadî bakımdan tamamiyle civarlardaki şehirlere, ve dolayısıyla, esnafa bağlı bulunuyordu. Köy insanı, ister medreseye veya esnaf çıraklığına girmek için, ister mahsulünü satmak gayesi ile, şehre indiği zaman, her iki halde de, esnaf ve tüccarların teşkil ettikleri iktisadî zümreye muhtaçtı. Ayrıca, merkezleri şehirlerde olan *Ahîlik* ve diğer tarikatların da, köylere

⁵ Sultanların veya diğer ileri gelen şahsiyetlerin bu gibi tesisler vücûda getirme yolundaki faaliyetlerinde, devlet iktisadiyatını koruma gibi daha ideal bir gayeden ziyade, hayır işleme veya hazineye, şahsa, vakıflara vesair, «baç», «resim», «icar» yolu ile gelir kaynağı sağlama düşüncesinin ziyade tesir ettiğini kabul etmek lâzımdır. Bilhassa Osmanlılar devrinde, şehirlerde pek önem kazanan hanların inşasında tamamiyle «icar» alma zihniyetinin hakim olduğunu kat'iyetle biliyoruz.

kadar yayılarak, buralarda ocaklar açmış bulunmaları, ziraatçı halkı, mânen de, şehirlerin halkına bağlamakta idiler.

Üçüncü sınıf olarak aldığımız Selçukî memurlarına gelince, bunların yüksek zümrelerini umumiyetle aşiret beyi sıfatını da hâiz olan aristokratların teşkil etmiş bulduklarını sanıyoruz. Bilhassa *uç beyleri*, büyük bir ihtimale, hep *boy beyleri* idiler⁶. Tabii olarak, *Türkmen boyları* yayılarda ve, otlu-sulu şehir dışı topraklarda yarı göçebe hayatı sürmekte oldukları için, Selçukî ümerâsı da kuvvetlerini daha çok bunlardan almakta idiler. Sultanlar tarafından tayin olunan kadıların ve beylerin, içinde oturdukları ve hükümdar namına hükümetini ellerinde tuttıkları şehirlerde, başta gelen şahsiyetler oldukları düşünülemez. İktisadî bir muhtariyete ve, bu suretle, bu faaliyetlerinden aldıkları kuvvetle, yarı site durumuna sahip bulunan kasabalarda, *esnaf şeyhleri*'nin ve *Ahî reisleri*'nin birinci derecede nüfuzlu şahsiyetler sayıldıkları, buna mukabil, resmî kimselerin (kadı ve bey) ancak birer hükümet mümessili sıfatından ileri geçemedikleri anlaşılmaktadır. Yalnız, şurasını ehemmiyetle kaydetmek icabeder ki, resmî şahsiyetler dahi (Selçukî hanedanı mensupları bile) kuvvetli şehir iktisadiyatının ticarî faaliyetlerinden birer sermayedar olarak faydalanmaktan geri kalmamışlardır. Yaptıkları han, hamam, dükkân, kervansaray vesair gelir kaynakları bu suretle meydana getirilmiştir. Hattâ, tarikatlara da kaydolunarak *Ahî reisi*'nin ve esnaf şeyhinin itibarını kazanmağa çalıştıkları bile düşünülebilir.

Bu sıralarda Anadolu'nun ictimâf ve harsî birliğinde büyük rolleri olan medrese ve tekke mensuplarını, yani ulemâ zümresini cemiyetin esas kuruluşunu ilgilendiren bir sınıf olarak alamıyoruz ve bunların, doğrudan doğruya, esnaf ve tüccarlara dayandıklarını kabul ediyoruz. Selçukî askerleri de ümerânın ve sultanların adamları mahiyetinde idiler.

Şu halde, kısacası, *Selçukî* rejimi zamanındaki Anadolu cemiyeti başlıca üç sınıftan teşekkül ediyordu, ve şehir iktisadiyatını ellerinde tutan esnaf ve tüccarlardan ibaret sanayici ve ticaretçi sınıf başta gelmekte idi; köylüler de bunlara tâbi bulu-

⁶ Bu geleneğin ilk Osmanlı fetihleri sırasında da kuvvetle yaşamakta bulunduğu dair vekayinâmelerde pek çok misaller vardır: Meselâ bk. Neşri tarihi, C. I, S. 85 - 171.

nuyorlardı. Selçukî bürokrasisi üçüncü sınıf halinde idi, ve hükümet kuvvetli şehirler halkını, kendi siyasî gayelerine göre, "burjuvazi"ye benzer bir bütün halinde teşkilâtlandırmış değildi.

Selçukî rejiminin yerine geçen Beylikler devrine gelince, kuvvetli *Selçukî sultanlarının* tam merkeziyetçi bir idare altına alamadıkları bu devir şehirleri halkını bu feodal temayüllü beylerin de, siyasî bir kuvvet halinde, yeni bir merkeziyetçi rejimin esas unsuru vaziyetine getirebilmeleri ne dereceye kadar mümkün olabilirdi? Bu suale doğru cevap verebilmek için devrin ictimâî ruh hâletini bilmek icabeder.

Selçukî siyasî hayatının şehirler dışında tekâmül etmesi ve Anadolu şehirlerinin de iktisadî gelişmelerini siyasî müesseselerden yardım görmeden tahakkuk ettirmeleri, siyasî teşkilâtın şehir sosyetelerini kendisine destek yapmasına mâni olduğu gibi, devlete karşı şehirler halkının yüklenecekleri mükellefiyetlerin ölçüsünü de azalttı. Bu suretle, şehirler ahâlisi devlet mükellefiyetlerine karşı bir nevi imtiyazlı durum kazandılar. Bu hal Anadolunun Türkler tarafından fethi sistemi ile alâkalıdır. Bildiğimize göre, Oğuz kitleleri başlarındaki serdarları ile buraları istilâ ettikleri zaman, şehirlerin yalnız kalelerini sembolik olarak zapt ediyorlar, esas kuvvetlerini teşkil eden Türkmenlerin hayat tarzları icabı, tesirleri daha çok yaylalarda ve köylerde görülüyordu. Şehirleri asıl zaptedenler, ne askerî kuvvetler ve ne de siyasî teşkilât değildi. Eski normal nüfuslarından çok kaybetmiş ve oldukça harap bir halde kalmış bulunan Anadolu şehirlerini, fetihler esnasında, en çok serbest insanlar, daha doğrusu, Şarkın, Anadolunun benzeri yerleşik hayatından herhangi bir suretle kopup gelen ve göçebe "Selçukî ordu hayatı," ile ilgisi olmıyan kimseler dolduruyorlardı. Hele medreseler ve tekkeler bütün eski kasaba ve şehirleri sür'atle birer Türk hars merkezi haline getirmekte idiler. Ayrıca, öyle sanıyoruz ki, ilk zamanlarda, devlet de, şehirlere yerleşen Türk halkın kuvvetlenmesini ve Hıristiyan halka karşı üstünlük sağlamasını temin için, buralara gelen insanların hükümete karşı olan birçok mükellefiyetlerini affetmiş, veyahut bunları bazı vergilerden hariç tutmuş idi. Şehirlere ve kasabalara pek karakteristik birer Türk çehresi vermelerinde geçen zaman şaşılacak derecede kısa olan Orta Çağ Anadolu Türk şehir topluluklarının sonradan Osmanlılar zamanında da

devam eden, gayet az vergiye tâbi olmak gibi, imtiyazlı durumları ve *Selçukîler* devrindeki şehir muhtariyetleri, herhalde, bu şekilde teşekkül etmiş olmak lâzım gelir. Halbuki, hem *Selçukîler*'de, ve hem de sonradan Osmanlılarda, siyasî müesseselerin ve dolayısıyla devletin halk tabakaları üzerindeki nüfuzlarının, bunlardan memurlar ve beyler (*ümerâ*) hesabına aldıkları vergilerle alâkalı olduklarını biliyoruz. O halde, şehirler halkının devlete ve onun memurlarına gayet cüz'î vergi vermesi ve hele ulemâ, şeyh, seyid, mütekaid memurlar ve bunların çocuklarının, yani şehirlerin ileri gelenlerinden mühim bir kısmının her türlü vergiden tamamiyle muaf olmaları Selçukî devlet nüfuzunun şehirler üzerinde zâif kalmış olmasına tesir eden sebeplerden birisi olacağı tabiidir. Buradan anlaşılıyor ki, şehir toplulukları bu şekildeki imtiyazlarını ve hele, iktisadî kudrete dayanan muhtariyetlerini muhafaza ettikçe, bunları mutlak merkezîyetçi bir idarenin mükellefiyetleri altına sokmaya hemen imkân yoktu. Bundan kolayca tahmin olunabilir ki, XIII. asrın sonlarında İran Moğollarının Selçukî sultanlığına son vermeleri Anadolu Türk cemiyetine fazla bir tesir icra etmiş değildi; siyasî teşkilât ile girdi-çıkıtısı çok az olan esas ictimâf bünye sarsıntılar hissetmeden devam ediyordu. Tamamiyle hükûmetsizliğin bir eseri olan Anadolu beylikleri, yeni bir rejim olmaktan ziyade, sultanın varlığını veya yokluğunu pek de hissetmiyen şehir topluluklarının siyasî hayata karşı olan bu alâkasızlıklarından faydalanan *Selçukî ümerâsı* tarafından, ya fetih sahalarında veya önemli iktisadî merkezlerde, ümerâlık vazifesine devam gibi bir görünüş altında kurulmuş idiler. Bunun içindir ki, gerek hars ve gerek iktisadî kudret ve kalabalık nüfusa malik olma bakımlarından, Anadolu'nun en mühim sâhalarına merkez vazifesini gören bütün büyük şehirlerin hiç birinde, yeni bir siyasî nizam için, herhangi bir hamle görülmemiş ve Anadolu beylikleri adını verdiğimiz siyasî zaaf devri, tamamiyle başka iktisadî ve ictimâf hâdiseler neticesinde, hattâ bir dereceye kadar, bu söylediğimiz kuvvetli Anadolu merkezleri dışında hazırlanan yeni hâdiseler sayesinde sona ermiştir ki, bu da *Osmanlı rejimi*'nin doğmasından ibarettir.

Sık köylerin ve geniş iktisadî hinterlandların merkezlerinde kurulan önemli büyük şehirlere ve kasabalara sahip, ve oldukça ileri bir hültürü de bulunan *Orta zaman Anadolu Türk cemiyeti* için biraz garip gibi görünen bu hadiseyi yukarıda tamamiyle izah etmiştik. "*Marmara İktisadî Ünitesi*," adını verdiğimiz, Bilecik - Bursa hattının şarkındaki yayla Türkleri ile, garbındaki Bizans şehirlerinin sanayici Rum halkı arasında meydana gelen bu birliğin imâlcı unsuru Bizansın siyasi hakimiyeti altında olmasına mukabil, müstahsil ve müşteri unsurunun Selçukilere tâbi olması, tabii olarak, adı geçen iktisadî ünitenin sür'atla inkişafına mani oluyordu. *Selçukî rejimi*'nin erimesinden sonra, Eskişehir çevresinden Marmara kıyılarına doğru hareket eden *Osmanlı beyleri*, Marmara iktisadî ünitesinin ihtiyacı olan siyasi birliği sağlamış olacakları için, Marmara sahili Rum halkı Türkleri memnuniyetle kabûl ettiler. Türkiyenin siyasi hakimiyeti, kendi geniş Anadolusu içerisindeki kudretsizliğini gidermeden evvel, böylece buralarda büyük bir zafer elde etmiş bulunuyordu. Bunun siyasi ve iktisadî sebeplerini ve baş döndürücü sur'attaki inkişafını tekrara lüzûm görmüyoruz. Şimdi, burada tahlil edeceğimiz mesele, Anadoluyu bile tam kaplamayan derli-toplu Türk cemiyetinin, kendi sahasının misillerce genişliğindeki topraklar üzerinde Osmanlı İmparatorluğunu kurması esnasında geçirdiği bünye değişikliğidir; yâni, (tarihi devirlerin klâsik taksimine göre söylüyoruz) *Yeni zamanlar*'ın doğuşu ile başlayan *Osmanlı rejimi* zamanında Türk cemiyetinde ictimâî sınıfların ve müesseselerin nasıl bir tekâmüle uğramış olduklarını göreceğiz.

Selçukî rejiminin son zamanlarında ve *Beylikler devrinde* Anadolunun büyük bir iktisadî buhran devrine girmiş bulunduğunu, bilhassa ziraatçı halkın pek büyük bir para darlığı içine düştüğünü söylemiştik. Cemiyetin bütün iktisadî hayatı altüst olmakta bulunduğu için, Osmanlılar Marmara kıyılarına doğru fetih hareketine geçtikleri zaman, Anadolunun her tarafından türlü mesleklere ve ictimâî tabakalara mensûp insanlar, yeni ve kârlı bir iş sahası bulmuş olarak, Osmanlıların hizmetine koşmuşlardı. Bilhassa köylerden türeyen "*garip yiğitler*," Osmanlı ordusuna dolmakta idiler. Arkası arkasına zaptolunan geniş topraklar ve yüzlerce kaleler, *timarlı sipahi* ve bunlara ait "*cebeli asker*,"

kale muhafızı, azap, fâris ve sair, onbinlerce insana ihtiyaç gösteren geniş kadrolar açmakta oldukları için, fetihler gittikçe hızlanan bir tempo ile devam ettikçe, köylü halk tabakalarından askerî teşkilâta ve dolayısıyla siyasî müesseselere akın devam ediyordu. Fetih hareketinde meydana gelebilecek herhangi anı bir duraklama ziraî iktisâdiyât sahasından siyasî müesseseler sahasına olan insan cereyanında bir tıkanıklık meydana getireceği için, tehlikeli bir ictimâf buhrana sebep olacağı pek tabii idi ki, bu gibi hallerin zaman zaman meydana geldiğini sırasında göreceğiz.

Selçukîler devrinde “*esnaf*,” (tüccar ve sanayici) şehir topluluklarının tesirinde olan medreseler, Osmanlılar devrinde, yeni rejimin doğurmakta olduğu kalabalık bürokrasi (kadı, müderris, müftü, naip, kâtip, nâzır, defterdar, mal müfettişi v. s.)’yi yetiştiren resmî birer devlet müessesesi hâline inkılâp etmekte idiler. Hattâ, tarikatlar dahi Osmanlı siyasî inkişafını destekler mahiyette bir yol tutmaya mecbur kalıyorlardı. Vaktiyle istikballerini ve refahlarını *esnaf loncalarının faaliyetleri içinde arıyan*, daha doğrusu şehir iktisadiyatı içinde şöhret kazanan tanınmış bir takım kişiler bile, yavaş yavaş devlete yönelmekte ve Osmanlı siyasî nüfuzunun tekâmülünde rol alan rical arasına dahil olmakta idiler. Bilhassa köyler gittikçe hükûmetin merkeziyetçi nüfuzu altına düşüyorlardı. Şehirlerde devletten “*ulûfe*,” “*dirlik*,” veya “*vazife*,”⁷ alan kuvvetli bir yeni tip sınıf doğmuştu. Hattâ *esnaf şeyhleri, tarikat reisleri, şehir kethüdaları* vesair, eski devirde tamamıyla halk tarafından kendi aralarından seçilen mahallî hizmet mümessilleri bu gibi vazifelerinde kalabilmeleri için, pâdişahıtan berat almaya mecbur tutulmaları dolayısıyla, *Selçukî devrinin esnaflardan ve tüccarlardan ibaret şehir topluluklarının bütün ileri gelenleri yavaş yavaş Osmanlı merkeziyetçi rejiminin tâbii olup gidiyorlardı*. *Esnaf zümrelerine dayanan hür şehir topluluğu hem köylerde ve hem de bizzat şehir muhitlerindeki nüfuzlarını kaybetmekteydiler*. Artık, Osmanlılar devrinde, şehirlerin başta gelen şahısları *esnaf şeyhleri* veya *Ahî reisleri* değil, pâdi-

⁷ Vazife sadece maaş demektir. Bu tabir devlet hizmetinde vazife görmedikleri halde ulemâ, meşâyih, vakıf hizmetlisi vesair oldukları için kendilerine, hizmet gözetmeden, devlet tarafından verilen ulûfelere kullanılmakta idi. Şüphesiz vazife alanları memur saymaya imkân yoktur.

şahın tayin ettiği kadı, müftü, müderris, sancak beyi gibi resmî hüviyetli kimseler idiler. Zaman ilerledikçe, bütün Türkiye şehirlerinde mütekit, mazûl veya vazifeleri üzerlerinde pek çok kadı-lara, müderrislere, müftülere, naiplere, beylere, mukataa müfettişlerine, mültezimlere, eminlere rastlanıyordu. Osmanlılar devrinde pek genişleyen "*vakıflar*," sayesinde, umumî devlet hazinesinden "*vazife*," adı altında, küçük bir hizmet karşılığı, maaş alanlar hayli yekûn tutmaya başlamışlardı. Geçen bahislerde uzun uzadıya izâhettiğimiz umumî iktisadî darlıktan çok müteessir olan esnaf zümreleri merkeziyetçi devlet nüfuzunun yarattığı "*vazifeli*," şehir ileri gelenlerinden ibaret yeni tip ictimâî sınıf karşısında tamamıyla eski kudretlerini terk ediyorlardı. Kendileri tarafından seçilen *esnaf şeyhleri*, *yiğitbaşlar*, *pazarbaşlar* gibi idarecileri fiilen esnaf değil, "*vazifeli*," idiler. Böylece, bilfiil iş yapan "*üstadlar*," ve onların emrinde çalışan *çıraklar* cemiyetin ictimâî itibar kademesinde pek de yerleri olmayan, yalnız işleri ile meşgûl, birer işçi durumuna düşmüş idiler. Hülâsa, sanâyici ve tüccar sınıf iktisadî ve ictimâî nüfuzlarını tamamiyle merkeziyetçi Osmanlı rejiminin "*vazifeli*," (yâni devletten herhangi bir şekilde gelir temin eden) zümresine devretmek zorunda kaldılar. Osmanlı siyasî hayatı çok inkişaf etmiş olduğu için, şehirlerin idareleri de aynı ölçüde muğlak bir hale gelmiş bulunuyordu. *Subaşı*, *ihtisap ağası*, *vezzan*, *yasakçibaşı* esnafın kazancından türlü yollarla "*resimler*," almayı âdet edinmişlerdi. Devlet de her yeni sefer için "*orducu*," istiyordu. Fetihler devrinin ganimetlerinden ve dirliklerinin gelirlerinden çok zengin olan Osmanlı ricali ve ümerası, kadılar, müderrisler, vesair yüksek maaşlı kimseler alâka peyda ettikleri, veyahut vazife gördükleri bir veya birkaç şehirde servetlerini han, hamam, dükkân gibi emlâke yatırarak, bunları çok vakit de "*vakıf*," ettiriyorlardı. Bu suretle, meselâ XVI. asırda, Anadolu'nun en büyük şehirlerinde dükkân, hamam, han vesair ticaret için mühim olan emlâkin, çoğuncası, *vakıf* olduklarını, esnafın buralarda birer kiracı vaziyetinde oturduklarını görmekteyiz. Bu ve buna benzer bütün haller gösteriyor ki, *Selçukî devrinden* gelen *esnaf loncaları* kendi sıkı korporasyon kaidelerini devam ettirme imkânlarından mahrum olduklarından başka, sermayeleri ölçüsünde kâr etme şartlarını da ellerinden kaçırdılar. Servet

yavaş yavaş ricalde veya onların çocuklarında, ülemâda, mukataa mültezimi veya eminlerinde, kapukullarında, kısacası, herhangi suretle olursa olsun devletten bir geliri olan ve üzerinde resmî bir sıfat taşıyan kimselerde toplanıyordu. Çünkü, bunlar dirlik (vazife, ulûfe, timar) aldıklarından maadâ, her türlü tekâliften de muaftılar; isterlerse ticarete sermaye de yatırıyorlardı. Bu şekilde, birçok ticaret ve sanâyi erbabı böyle resmî şahsiyetlere ait sermayeleri çalıştıran az kazançlı birer aracı haline gelmişlerdi. Hele, başta *Osmanlı sultanları* olmak üzere, devlet büyüklerinin ve hazineden herhangi bir şekilde servet edinenlerin *Selçukî devrine* nazaran pek inkişaf ettirdikleri *vakıflar müessesesi*, bugün, bazılarınca bunun pek faydalı olduğu yolundaki iddiaların tam tersine olarak, *vazifeliler sınıfını*, yani hemen hiçbir iş görmedikleri halde, hazırda maaş alarak geçinenlerin miktarını pek kabarık bir hale getirdi. *Osmanlı İmparatorluğu* tamamen kurulmuş oduktan sonra, meselâ Yıldırım Bayezid devrinde, Türkiye şehirlerine baktığımız zaman, ictimâî itibar ve iktisadî refah gibi iki mühim menfaati üzerlerinde toplamak suretiyle devlette hâkim ictimâî sınıf mevkiini işgal edenlerin artık "*vazifeliler*," (memurlar [ehl-i örf demiyoruz]) olduklarını görüyoruz. *Selçukî devri Türkiye'sinin* başta gelen esnaf ve tüccarlardan ibaret şehir topluluğunun, *Osmanlılar devrinde*, önemini tamamen kaybetmesi ve onun yerine "*vazifeliler*," adı altında topladığımız yeni bir şehir topluluğunun geçmesi *Türkiye'nin ictimâî tekâmül tarihinde*, muhakkak ki, büyük hâdiselerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hülâsa, *Osmanlı rejimi* geniş ve sur'atlı fetihlerinin kendisine temin ettiği itibardan faydalanarak, siyasi müesseseleri diğer ictimâî müesseselerin başına geçirirken, o vakit Avrupadakinden daha inkişaf etmiş olarak gördüğümüz *Türkiye şehirlerinde* esnaf loncalarının yerine kendi merkezietci ve mutlak temayülünü destekliyecek yeni bir şehir topluluğu meydana getirmeye muvaffak oldu. Bu sınıf mensupları, *kadı, müderris, vakıf hizmetlisi* (nazır, câbi, mütevellî v. s.), *şeyh, seyyid, imam, hatip, mütekait ümerâ, müteferrika, çavuş, mukataa emini* veya *mültezimleri, esnaf reisleri, şehir kethüdası* gibi kimseler idiler. Vezirler, beylerbeyleri ve sancakbeyleri de dahil olmak üzere, bütün bu şahsiyetler şehirlerde başlıca emlâki elle-

rine geçirdiklerinden maadâ, köylerde dahi kendi hesaplarına işliyen çiftlikler meydana getirmeyi âdet edinmişlerdi. İşte bunların toplamıya muvaffak oldukları servetlerine (han, hamam, dükkân, büyük evler, çiftlikler) "*vakfiyet üzere*," veya doğrudan doğruya sahip olan evlâtları şehirlerin en nüfuzlu tabakasını teşkil ediyorlardı. Artık, *Osmanlı rejimi*'nin kemalini bulduğu devirdeki Türkiye cemiyetinin hâkim sınıfı bu *emlâk, çiftlik ve vakıf gelirlerinin* sahibi olan zümre idiğinde hiç şüphe yoktur. Zamanının yazı dilinde "*âyan ve eşraf*," olarak geçen ve halk tarafından sâdece "*eşraf*," adını alan, kadrosunu çizdiğimiz, bu ictimâî sınıfı Avrupadaki Yeni zamanların "*burjuva'ları*," ile aynı siyasi ve ictimâî⁸ fonksiyonda kabul etmek mümkündür.

Bu izahlardan anlıyoruz ki, *Selçukiler devrinin* en büyük zaafı olan şehirleri kendi siyasi inkişafına hizmet edecek şekilde nüfuzu altına almaması meselesi *Osmanlılarda* tamamiyle halledilmiş ve imparatorluk rejimi bütün Anadolu şehirlerini kendi müthiş merkezîyetçi tekâmülünün uzun ömrü için en büyük teminat haline getirmişti. Artık, bu devirde, bütün Anadolu kasaba ve şehirleri refahlı veya fakir oluşları yolundaki kaderlerini umumiyetle devletin siyasi gidişine bağlamış olarak kabul olunabilirler.

Osmanlı Türkiyesinin ictimâî teşekkülünde ikinci sınıf olarak, "*ehl-i örf*,"(icra bakımından hakikî memurlar)⁹ü ortaya çıkmış bulmaktayız. Bunlar *has voyvodaları, mukataa idarecileri, serbest dirlik sahipleri* ve bilhassa valilerle onların adamları (*kaymakam, kethüdâ, subaşı, bölükbaşı, ümerânın kalabalık kapu halkı*), merkezden muvakkat veya daimî olarak birtakım vazifelerle sancaklara yollanan *mübaşirlerden* ibarettir. Hem yazı dilinde ve hem de halk arasında "*ehl-i örf*," adı ile anılan bu sınıf tamamiyle köylü kitle üzerinde hükümetin hâkimiyetini temsil ediyordu. Vergileri âit oldukları şahıslar hesabına toplama, âsâyîşi koruma gibi başlıca iki vazifeleri olan "*ehl-i örf*," kadrosuna dahil kimseler, vazifelerini yaptıkları esnâda, ayrıca, kendi hesaplarına, "*hizmet akçesi*," de alıyorlardı⁹. Bu sınıfın da tarihî teşekkülü hakkında âit olduğu bahiste daha fazla bilgi vereceğiz.

⁸ Osmanlı burjuvası adını verebileceğimiz "*âyân ve eşraf*" ı iktisadî bakımdan Avrupa burjuvası ile mukayese mümkün değildir.

⁹ Halbuki, Osmanlı kanunâmelerinde bunlara kat'iyen böyle bir vergi

Nihayet, üçüncü sınıftan ibaret bulunan ve *Selçukiler* zamanında da pek önemli olan köylü kitlelerine gelince, nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden bu müstahsil zümrenin Osmanlı idare hukukunda "*raiyyet*," adını aldığını ve *Osmanlı siyasi taazzu*vunda hususî bir önem taşıdığını söylemiştik. İleride, sınıflardan ayrı ayrı bahsettiğimiz sırada, bilhassa ictimâî münasebetleri tetkik ederken, "*raiyyet*," denen çiftçi kitlelerinin "*Osmanlı eşrafı*," ve "*ehl-i örf*," gibi devlet teşkilâtında birbirine rakip iki kuvvetli içtimâî sınıf arasında, iktisadî sahada kendilerinden faydalanmak bakımından, nasıl bir çekişme mevzuu olduklarını tespit edeceğiz.

Burada, bu bahsi bitirirken, şu noktanın ilâvesini lüzumlu görüyoruz: XVII. asırdan evvelki *tarihî Türk cemiyetinin* ictimâî-iktisadî ve hatta ictimâî-siyasî bünyesini esas itibariyle bu üç sınıfın teşkil etmiş bulunduğunu, tariht realitelere dayanarak kabûl etmiş olmakla beraber, bu tasnifin, cemiyetin ictimâî, iktisadî, siyasî faaliyet sahalarında varlıkları inkâr olunamayan bütün insan guruplarını ve her meslek mensuplarını içine almış bulunduğunu iddiâ edemeyiz. Meselâ, şehir iktisadiyatının fiilî yaratıcıları olan "*erbâb-ı hıref*," (dükkâncılar, san'atkârlar, esnaf çırakları, tüccarlar v. s) bütün Türkiye şehirlerinde sınaî istihsal-leri ve ticarî faaliyetleri bakımından pek önemli bir yer tutuyorlardı. Çünkü, XVII. asrın başlangıcında bile memlekette büyük bir dokuma, deri ve mutâbiye sanayii vardı. Fakat *esnaf loncaları* mensubu olanlar, "*eşraf*,"a dahil ettiğimiz *lonca idarecileri* sayılmazsa, cemiyetin iktisadî-ictimâî ve iktisadî-siyasî gidişinde ağırlıklarını hissettiren bir ictimâî sınıf tesiri bırakmıyorlardı. İster *üstad*, ister *çırak* olsunlar, Türkiye şehir ve kasabalarında, sanayiinin her şubesinde bilfiil çalışan bütün insanları, gerek yaşayış ve gerek mahdut kazançları itibariyle, hattâ, bunlar üzerindeki umumî, ictimâî telakkîler bakımından "*eşraf*,"tan ve köy topluluklarından tamamiyle ayrı olarak kabul etmek zarureti vardır. Yâni, *Korporasyon teşkilâtının* asıl büyük kitlesi tamamiyle bir işçi hüviyeti altına girmiştir. Ancak,

alma hakkı tanınmamıştır. Bu hususda ara sıra çıkarılan şiddetli fermanlarda bu türlü mükellefiyet «bid'at» olarak vasıflandırılmakta olmakla beraber, «hizmet akçesi» almanın önüne geçilmek şöyle dursun, 1600 sıralarına doğru köylü için bu cins vergiler tahammülü imkânsız hale gelmiştir.

şu muhakkaktır ki, şehirlerde toplanan memur ve "vazifeli," insanlar, hele muazzam Osmanlı harp makinesi yerli sanayiın her türlü mamûl maddelerini ve esnafın ticaret eşyasını bol bol istihlâk etmekte oldukları için, geçimleri tamamiyle bu sahaya bağlı halk toplulukları, ziraatçı sınıfa nazaran hayli refahlı idiler. İlerde etrafiyle anlatacağımız gibi, 1610 yılına kadar olan büyük ictimâî karışıklıklarda, şehirlerde ve kasabalardaki her çeşit halkın mevcut ayaklanmalara karşı tamamiyle hükûmeti müdafaa durumunda bulunmaları başka suretle izah olunmaz.

Diğer bir ictimâî sınıf olarak kapukulları dahi alınabilir. Türkiye tarihinde bilhassa siyasî-ictimâî gidiş bakımından, önemlerini inkâra imkân olmayan ulûfeli askerler, XVI. asrın ortarına kadar, hem çok mahdut idiler; hem de, henüz, İstanbul surlarından dışarı dağılmış değillerdi. Bunları, bu halleriyle daha ziyade pâdişahın hassa ordusu olarak almak icabeder. Bu yüzden, kapukullarının ictimâî-iktisadî rolleri yok denecek derecede az bulunuyordu. Fakat, 1559'den itibaren, ulûfeli askerlerin adetleri sür'atle arttığından başka, kendileri de *Türkiye*'nin her tarafına garnizon halinde veyahut fert fert dağılmaya başlamışlardı¹⁰. Aynı zamanda, muhtelif sahalarda fiilen iktisadî faaliyete de geçmekte idiler. Bu hal "*eşraf*," "*ehl-i örf*," ve köylülerin iktisadî ve siyasî durumlarında büyük değişmeler meydana getireceği tabii idi ki, yerinde göreceğiz. Ancak, bunların bu halleri, artık, "*kapukulluğu*," hukuku içinde değil, yukarıda anlattığımız diğer sınıfların iktisadî - siyasî faaliyetleri çerçevesinde mütalea edilmesi zarurî olacağı için, ulûfeli dirlik erbabı kendi zümreleri ile esas içtimâî sınıflardan biri olarak alınamıyorlar.

Osmanlı rejimi zamanında, *Türkiye*'nin yeni tekâmül temposu ile geçirdiği ictimâî bünye değişikliğini ve ictimâî sınıflar bakımından aldığı son şekli hulâsa edersék şunları göreceğiz : *Selçukiler* zamanında olduğu gibi, ictimâî bünye yine üç esas sınıf tarafından teşkil olunmaktadır. Birincisi, Osmanlı merkezîyetçiliğinin temeli olan ve devlet idaresinde baş tesiri yapan "*eşraf*," sınıfı (Osmanlı burjuvazisi); ikincisi, geniş köylü kitlelerini devletin hâkimiyeti altında tutan, umumî

¹⁰ Bunun için şu makalelerimize bakınız : *Tımar rejiminin bozulması*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. III, Sayı 4.

nizamı koruyan, askerî bakımdan da büyük bir kuvvet teşkil eden “*ehl-i örf*,” (hükümet adamı); üçüncüsü, nüfus bakımından yüzde seksen olan ve geniş köy topraklarında ziraatla uğraşarak *Osmanlı devletinin* bütün masraf yükünü, vergi ödeme şeklinde omuzlarında taşıyan çiftçi sınıfıdır. *Selçukî Türkiyesi* zamanına nazaran *Osmanlı Türkiyesinin* içtimâî bünyesindeki en mühim fark “*eşraf*,” sınıfının doğması ile esnaf ve tüccarlardan ibaret site temayüllü şehir topluluğunun ortadan kalkmasıdır ki, bu da *Selçukî rejiminin* feodal yapısına zıd olmak üzere, Osmanlıların Yeni Zamanlara has merkezîyetçi bir rejim yaratmalarına, aynı zamanda *ehl-i örfün* merkezîyet aleyhine kuvvet kazanmasını imkânsız kılacak bir iktisadî-ictimâî bünyeye sahip olmalarına âmil olmuştur ¹¹.

Bundan sonra adları geçen içtimâî sınıfları ayrı ayrı tetkik ederek, her birinin iktisadî, ictimâî ve siyasî önemlerini tespit edeceğiz.

2 — *Eşraf* ¹²

Kadrosunu kimlerin teşkil ettiğini yukarıda izah ettiğimiz *eşraf* sınıfı Avrupa cemiyetlerinde gördüğümüz *burjuvaziye* o kadar benziyor ki, kendisine “*Osmanlı burjuva sınıfı*,” demekle hiç bir hata yoktur. Gerçi bu sınıftan bir çokları devlet hazinesinden muhtelif adlarla (vazife, dirlik, ulûfe) maaş almakta idiler. Fakat, sırf bu halleri ile onları “*bürokrat*,” saymaya imkân yoktur. Çünkü devlete kendilerini bu sıfatla kabûl ettirecek bir vazife yapmıyorlardı. *Selçukî devrinden* başlayarak, XV. ve XVI. asırlarda dahi, Avrupadan henüz çok ilerde bulunan Türkiyenin şehir toplulukları *Osmanlı rejimi* zamanında tamamiyle bu sınıfın

¹¹ Bazı Osmanlı müellifleri, tarihlerini yazarken, önce cemiyetin içtimâî bünyesini tahlil etmeyi düşünmüşlerdir. Meselâ, Mustafa Naimâ'nın eserinin mukaddemesindeki fikirleri buna bir misal teşkil eder. Fakat müellifin çizdiği ictimâî kadronun Osmanlı - Türk cemiyeti ile alâkası yoktur. İbnî Haldun'un bu husustaki görüşü bemen aynen hülâsa olunmuştur. Tarihi Türkiye cemiyeti şimdiye kadar ciddi bir tetkike mevzu olmadığı için, bazı Türk sosyologları Naimâ'nın adı geçen hülâsasını sosyoloji tetkiklerinde önemli bir malzeme olarak kullanıyorlar ki hatâ olduğu meydandadır.

¹² Bu sınıfın, zamanındaki adı, yâni asıl tarihî tabir “*âyân ve eşraf*” şeklinde olmakla beraber, biz XVIII. yüzyılda hususî ve tamamiyle başka bir mânâ alan *âyân* tabirini hâdiseler arasında münasebet olduğu hissini verir endişesiyle burada kullanmıyoruz.

maddî ve manevî nüfuzu altında bulunuyorlardı, Bunlar tezgâhta çalışmayı, dükkânda oturup alış-veriş etmeyi, imalâthânelerde kendileri iş yapmayı küçük gördükleri için, şehir iktisadiyatının, öyle Avrupadaki gibi, doğrudan doğruya yaratıcıları ve emekdarları değillerdi. Fakat geniş emlâkların sahibi oldukları, sanayi ve ticareti devletin kontrol etme vazifesini kendi ellerine aldıkları ve bu suretle şehirlerdeki iktisadî faaliyetten en fazla faydalanmak suretiyle, gerek ictimâf itibar ve gerek maddî refah bakımından, diğer unsurların çok üstünde buldukları için, "eşraf" 'ı Avru-panın *burjuvası* karşılığı kabûl etmek zarurfdır. *Osmanlı eşrafının* Avrupadaki benzerlerinden bir başka mühim farkı daha vardı : bilindiği gibi, *burjuvazi*, bahsettiğimiz çağlarda, devlet idaresinde nüfûz sahibi olmadığı ve karşısında bu hakkı ellerinde tutan aristokratlar bulunduğu için, hükûmet idaresiyle *burjuvazinin* menfaatleri çok vakit çatışıyordu. Halbuki, *Osmanlı rejimi* daha kuruluşunda bu sınıf üzerine dayanmış ve hattâ onu yaratmıştı. Gerçi, XV. asır başından itibaren, sarayda, kadrosunu kölelerden tamamlayan bir "enderun" mektebinin kurulması "eşraf" ın idareyi bizzat kullanma imkânlarını çok daralttı ; fakat, bu yüzden iktisadî menfaatına herhangi bir zarar gelmemiş olması, ve ayrıca, eşraf çocuklarının saraya müteferrika, çavuş, divan kâtibi ve sair olarak girmeleri imkânının her zaman mevcûd olması, hele ilmiye mansıplarının kat'î sûrette kendi ellerinde bulunması, *enderun ümerâsına* karşı eşrafın rekabet duymalarına bir sebep bırakmıyordu. Esasen çoğu kölelikten gelme olan *Osmanlı ümerâsı* kat'iyen müesses ve ictimâf bir sınıf haline gelmiş değillerdi. Bunlar bizzat üzerlerinde ictimâf bir itibar taşımıyorlardı. Kapu ağalarının idaresinde bir çok *bölükler* teşkil eden *sekbân* veyahut *levend* kalabalığının ortasında büyük bir nüfûzun mümessili gibi görünen *vezirler*, *beglerbeyleri* ve *sancakbeylerinin*, icabında İstanbul'dan gelen bir *kapucu* ve bir kaç adamı tarafından başlarının kolayca kesilmesi, bu vaziyette "paşalılar"ın, yani, yukarıda adı geçen yüzlerce insandan ibaret ümerâ askerlerinin buna mâni olacak küçük bir itirazda bulunmamaları, Osmanlı ümerâsının, kaynağı bizzat cemiyet olan "İctimâî itibar" kuvvetinden mahrum olmalarından ileri geliyordu. Osmanlı ümerâsı, ister idam olunsun, ister mâzûl veya mütekaid olarak ömrünü ikmal etsin, yıdığı büyük servetin hemen hepsi hazine tarafından musadere edilmekte, kalan evlâdları ise,

ya müteferrikalık, çavuşluk gibi vazifelerle hükümet hizmetine alınmakta veya babalarının kendilerine sağladıkları imkânlar nisbetinde şehirlere yerleşerek "eşraf," arasına girmektedirler. Şu halde Osmanlı eşrafının kendi hesabına endişe edeceği yüksek idareci bir sınıf mevcut değildir.

"Eşraf,"ın devlet idaresindeki nüfuzunun nelerden ibaret olduğuna gelelim: Öyle, Avrupadaki gibi, Türkiyede hükümdarın selâhiyetlerini az çok tahdid edecek meclisler yoktu, ve Osmanlı pâdişahları şarkın mutlak hükümdarlarından sayılmalıdırlar. Fakat, vaziyet devletin fiilî idaresi bakımından tetkik olunursa, Osmanlı rejimine temel olduğunu söylediğimiz "eşraf,"ın hükümdar tarafından reyine ve rızasına her zaman müracaat olunan bir kuvvet halinde kendini hissettirdiğini görürüz. Bir defa, kadının oturduğu mahkeme veyahut *meclis-i şer'* her şehir ve kasabada âyan ve eşrafın lüzumunda meclis kurdukları toplantı yerleri idi. Kadı merkezden tayin edilmiş olmakla beraber, daha çok eşrafın reisi rolünü oynuyor ve her türlü dileklerini hiç çekinmeden İstanbula arz edebiliyordu. Hattâ, hükümet de her vilâyete ait mühim meselelerde başı daraldığı zaman, "âyan ve eşraf,"a danışıyordu. *Esnaf şehhlerini*, *şehir kethüdâsını* halk, daha doğrusu eşraf seçerek, kadı vasıtasıyla merkeze arz ettirir ve pâdişah-tan berat gelirdi. Vergilerin tevziinde ve indirilip çıkarılmasında şehir ileri gelenlerinin rolü kat'î idi. Her vergi toplanmasında (bilhassa avâriz vergilerinde) *eminlere* ve *mültezimlere* verilen fermanlar bu vergilerin nerelere sarfolunacağını "eşraf,"a açık açık gösterecek şekilde kaleme alınıyordu ki, bunun bir nevi' hesap verme zaruretinden ileri geldiği âşikârdır. Hele servet itibarıyla cemiyetin en kuvvetli zümresi haline geldikleri gün gibi âşikâr olan "eşraf,"ın vergiden muafiyetine dâimâ itina gösterme mecburiyeti bu sınıfın hükümet üzerinde kat'î bir nüfuza malik olduğunun en açık delilidir. XVI. asrın ortasından itibaren, Türkiye tehlikeli bir iç buhrana sürüklenmeye başladığı zaman, vaziyeti islah gayreti ile sık sık çıkarılan umûmî fermanların, hemen daimâ, "eşraf,"ı kendisine muhatap tanıması, İstanbul'da bazı kritik anlarda kurulan divânlara şehrin eşrafından başlıcalarının dâvet olunması, Osmanlı siyasî nüfuzunun daimâ "eşraf,"a dayandığından ileri geliyordu. "Ehl-i örf," XVI. asrın sonlarına doğru, "çiftbozan reâyâ,"yı başına topluyarak, köyleri ve kasabaları

ateşe vermiye başladığı ve kendisine tek mücadele hedefi olarak "eşraf,"ı seçtiği zaman, hükümet merkezinin ve hükümdarın bu amansız mücadelede kendi memurlarına karşı dâimâ "eşraf," ile birlikte hareket etmeyi kat'î bir prensip halinde hiçbir zaman elden bırakmaması da Osmanlı devletinin "eşraf," sınıfının nüfuzunda olduğuna başka bir delildir ki, ilerde siyasî hadiselerin tahlilini yaparken, bu vâkıayı daha teferruatlı bir şekilde göreceğiz. Tamamiyle tarihî şeniyete dayanarak verdiğimiz bu izahlar gösteriyor ki, *Osmanlı rejimi* zamanında Türkiyede "eşraf," (*burjuva*) sınıfı diyebileceğimiz kuvvetli bir şehirli sınıfı mevcuttu ve devletin her türlü inkişafında, bilhassa merkezîyetçi ve mutlakîyetçi karakterinde kat'î bir nüfûza sahip bulunuyordu. Onun için, *Osmanlı imparatorluğunun* siyasî tekâmülünü, gerilemesini ve uzun süren yıkılışını doğru olarak izahetmek istediğimiz takdirde, burada, içtimâî mevkiini, kadrosunu ve hususîyetlerini belirtmeğe çalıştığımız bu *Osmanlı burjuvasının* doğuşunu, kuvvetlenmesini ve nihayet ne gibi sebeplerle tereddide uğramış olduğunu bütün safhalariyle tetkik etmek zarureti vardır.

Şimdi *Osmanlı şehir topluluğunun*, daha doğrusu "eşraf," ın XVI. asır sonlarına kadar olan muhtelif bakımlardan (siyasî, içtimâî, harsî, iktisadî) oynamış olduğu rolü daha iyi anlatmış olacağı için, bu sınıfın tâbi olduğu hayat tarzını umumî hatlariyle bildirmek istiyoruz. Ancak, burada tasvire çalışacağımız yaşanan hakikî hayatın tarihî inkişaf bakımından nasıl bir kıymet taşıdığını doğru olarak takdir edebilmek için, evvelâ cemiyetin içtimâî kanunlarına göre çizilmiş nazarî hayat plânını göstermemiz lâzım gelmektedir.

Her cemiyet, tâbi olduğu (gelenekler, din, kültür seviyesi, nüfus kesafeti, coğrafi vaziyet, geopolitik tesirler gibi) şartlardan doğan bir kuruluş plânı içinde teşekkül etmek mecburiyetindedir. Kendisinin tabii bir varlık oluşu bunu icabettirir. Tarihçi ilmî bir eser meydana getirmek istiyorsa, kendisini zamanının içtimâî kıymet hükümleri tesirinden kurtarabilmesi için, tarihini tetkik edeceği cemiyetin yukarıda söylediğimiz ideal ve nazarî kuruluş plânını bulmalı ve gözü önüne alarak, o cemiyette görülen hakikî hayat ile bu plânı karşılaştırıp, birbirine uygunluk derecesini tespit etmelidir. Ancak böyle bir metod iledir ki, târih ilimdir ve

meydana getirdiği eseri de tarih olur. Şu halde, biz de *Osmanlı rejimi* zamanındaki Türkiyenin nazarı kuruluş plânını esas hatlarıyla göz önüne alarak takdiri ona göre yapacağız.

Osmanlı Türkiyesinin kuruluş plânında en mühim yeri tutan siyasî teşkilâtın bahsetmeye lüzüm görmüyoruz. Çünkü, şimdiye kadar verdiğimiz izahlar bu hususta kâfi bir fikir vermiştir. İktisadî teşkilâtı dahi yukarıda anlatmış bulunuyoruz. *Osmanlı eşrafının* hususiyetlerini ilgilendiren asıl içtimâî hayat düzenidir ki, şimdi bunu hülâsa edeceğiz. Osmanlı devletinin din prensipli (teokratik) bir teşekkül olarak kabul olunması öteden beri gelenek halindedir. Halbuki, devlet müesseseleri örf hukukunu o kadar genişletmiş vaziyettedirler ki, dinî hükümet prensipleri bunlar yanında bozulmaz kanunlar şeklinde bir varlık olamıyorlar. Hele fiilî durum düşünülürse, dinî prensiplerin varlığı ile yokluğu arasında nasıl bir fark olacağı anlaşılabilir. Meselâ, yukarıda anlattığımız vergi sistemi bu hususta bize en güzel bir misal teşkil ediyor.

Dinî prensiplerin en çok tatbik sahası sanılan kazâ müesseselerini ele alalım: Meselâ, mahkemelerin işleyişi ve fertler arasında hukukî düzeni temin ediş şekilleri ne kadar inceden inceye tetkik olunursa olunsun, umumiyetle insana tabii görünmektedir. Hattâ diyebiliriz ki, bugünkü kanun vâzı aynı mesele üzerinde düşünse, bir dâvâda *kadı'nın* hükmüne esas olan o günkü hukuk prensiplerinin zıddına varmayacak; böylece, bugünkü hâkimin hükmü de o günün kadısının hükmü istikametinde olacaktır. *Şer'-i şerif* kanun nazarında bütün fertleri müsavi saymıştır. Buna ayrıca Türk ictimâî geleneğinin bir takım hususî imtiyazlara dayanan herhangi bir ictimâî hiyerarşi bölümünü kabul etmemiş olduğunu ilâve edince, *tarihî Türk cemiyetinin* kuruluş plânındaki ilerilik meydana çıkar. Fakat, fiilî durumda böyle bir hukuk birliğinin tatbik edilmiş olduğunu göremiyoruz. Beylerbeylerini ve daha yukarılarını kadı muhakeme edemiyordu; *yenişeri* ve *altı-bölük sipahisi* cürüm işledikleri zaman, kendilerini muhakemeye ancak ağaları ihzar edebilmekteydi ve mahkemeleri de ağanın ve diğer bölük ileri gelenlerinin hazır buldukları bir hey'et huzurunda cereyan ediyordu. Kadılar, müderrisler, seyyidler ve şehir ileri gelenleri de cürüm işledikleri takdirde bu türlü imtiyazlara sahip idiler. *Esnafı* kendi *yiğitbaşları*, *timarlı sipahileri* alaybeyler ihzar edebiliyorlardı; başka bir hükümet otoritesinin müdahaleye hakkı

yoktu. Kalabalık halk kitleleri ise, ümerânın veya dirliğe sahip olan kimselerin *subaşıları* tarafından ihzar olunuyorlardı. Âsâyişin korunması da aynı tertip dahilinde idi. Şehirde kadı herşeye hâkim durumda idi ve beyin *subaşısı* bile ondan emir alıyordu. Esnafın, seyyidlerin, ulemânın, timarlıların, kapukullarının başlarında hep kendi içlerinden tayin olunmuş *zabitleri* vardı; ve bu zümreleri ilgilendiren âsâyiş meselelerini bunlar hallederlerdi. Halbuki, bütün çiftçi halkı tamamiyle ümerâ adamlarının (has olan yerlerde voyvodaların) eline bırakılmışlardı. Görülüyor ki, bütün bunlar islâmî prensiplerle uygun düşüp düşmedikleri düşünülmeden cemiyet düzeninde yaşayan vâkıalardır, ve tabii olarak, hukuktan bir imtiyaz şeklinde kabul olunmaları icâbeder. Hulâsa, *Osmanlı rejiminin* ve bu uzun zamandaki *Türk cemiyetinin* kuruluş plânında imtiyaz aslâ olmadığı halde, “*eşraf*,” ve bazı resmî sıfatlı zümreler fiilî bir imtiyaza sahip bulunuyorlardı (Vergiden muaf olma, devletten hizmet karşılığı olmadan gelire sahip olma, mahkemeye hususî bir formalite ile ihzar olunma gibi).

Bundan başka, devletin ideal kuruluş plânında, *Osmanlı eşrafını* teşkil eden zümreler, hep devletten aldıkları maaş ve yardımlarla yaşadıkları farz olunarak, her türlü vergiden muaf tutulmuşlardı. Halbuki, bu sınıf şehirlerdeki en geniş emlakî ellerine geçirerek, yahut esnafa sermayedar olarak, daha sonraları köylerde çiftlikler kurmak suretiyle, iktisadî bakımdan diğer sınıflarla ölçülemeyecek kadar bir kuvvet kazanmışlardır. Bu hal şehirlerde esnafın, köylerde de çiftçinin *âyân ve eşrafla* kazanç yarışına girmelerine imkân bırakmıyordu. Şu halde, kuruluş plânının bu şekilde bir iktisadî tekâmülle yeni bir uygunsuzluğu ortaya çıkarmış bulunmakta idi.

Cemiyetin ahlâk düzenini meydana getiren prensiplerin islâmî esaslardan ve tabii hayat örneklerinden alınmış olduğunu kabûl etmek icâbeder. “*Eşraf*,”ın, bu bakımlardan, esasa uygun bir yolda yürüyüp yürümediğini tetkik etmek mevzuumuz için ciddi bir mesele teşkil ettiğinden dolayı, biraz da bu nokta üzerinde duracağız.

Malûm olduğu üzere, Türk cemiyetinde insanın topluluk içerisindeki her türlü hayatına islâmî prensipler düzen vermişler-

dir. Büyük çiftçi tabakasının ve şehirlerde yaşayan esnafla işçi zümrelerinin iktisadî faaliyetleri içinde geçen günlük hayatlarını tetkik ettiğimiz zaman, umumî ahlâk düzenine aykırı hareketlerini bulamıyoruz; bu yolda, dikkatî çekecek bir buhrana katiyen rastlanmıyor. Halkın hayatının en ufak teferruatını bile öğrenmemize imkân veren mahkeme sicilleri¹³ bunu bize tamamiyle ispat etmektedir. Fakat, aynı yol ile, *Osmanlı eşrafının* hayatı hakkında yaptığımız tetkikler bu sınıfın ictimâî ahlâk kaidelerine samimiyetle uyduklarını göstermiyor. Sefâhat içinde yaşamaktadırlar; servet yığma ihtirasları hudutsuzdur. Herbirinin evinde mevcut en az birkaç câriye ve gulâmlardan nefsini koruyarak âmmenin istediği günahsız hayatı yaşamaya muvaffak olanların ulemâ arasında bile sayılı kimseler olduğunu söylemekte hatâ yoktur. Zamanın müelliflerinden bir çoğu bâzı ileri gelenlerin iç hayatını tasvir etmek suretiyle, bu hususu itiraf etmekten çekinmemişlerdir¹⁴.

Ferdin evi içindeki hayatını tarih mevzuu sahasına almamızın sebebini anlatmış olmak için, *eşrafın*, kendi ihtiraslarını tatmin yolunda, devletin içinde bulunduğu iktisadî ve malî darlığı büsbütün yıkıcı hale getirecek kanunsuz hareketlerden çekinmemiş olduklarını kaydetmeliyiz. Aynı zamanda, XVI. yüzyılın sonlarında, yüzbinlerce köy insanı âsî *ehl-i örf* ile birleşerek memleketi korkunç surette tahribe başladıklarında, ele geçirdikleri *eşrafı* revâ gördükleri akla sığmaz hakaretlerin nasıl bir hınçtan doğduğunu, bu sınıfın kendi hususî hayatının tesirleri altında her türlü ictimâî itibarını ve mânevî nüfuzunu kaybetmiş olduğunu bilmekle anlamış olacağız¹⁵. Kısacası, hakikaten yüksek olan islâmî prensiplerden ve cemiyetimizin takdire lâyük ictimâî hayat geleneklerinden

¹³ Çünkü bu defterler yalnız mahkeme zabıtlarını değil, her türlü mukavele, evlenme, boşanma, miras taksimi, narh, âsâyiş vak'aları tahkikatı merkezden gelen fermanlar vesaire ictimâî hayatı tasvire yarayacak bütün tarih malzemesini toplamış bulunmaktadır.

¹⁴ Meselâ Âli, Peçevi ve Selânikî'de buna ait pek çok misaller vardır.

¹⁵ Osmanlı müellifleri levendlerin yani, köyden türeyen ve ümerânın *kapu ağaları*yle birleşen kimselerin bu hareketlerine bakarak, kendilerini «imansız», «dinsiz», «kâfir» kelimeleriyle tavsif etmişlerdir. Fakat, üç beş kişi değil koskoca bir kitlenin eşraf hakkında bu kadar zâlimâne hareket etmelerinin sebepleri hakkında bir kelime bile söylemiyorlar.

doğan ictimâî ahlâk nizâmının peygamberane mûmessilleri gibi görünen, umumî yerlerde sevapların hararetli telkincisi ve günahların mûsamahasız yasakcısı olan "eşraf"ın, devletin kanun ve nizamları ve içtimâî ahlâk telâkkileri karşısında, kimse görmemek şartıyla, kendilerini hiçbir kayda tâbî saymamaları gibi bir mürâîlik hâlet-i ruhiyesi içine düşmüş olmalarının Türkiyenin tarihî kaderinin ters gitmeye başlamasında ağır tesirler yaptığı muhakkaktır, ki siyast hâdiselerin tetkiki sırasında bunları birer vâkıa halinde göreceğiz.

Şimdi, biraz da eşrafın, doğuşundan XVII. yüzyılın başlarına kadar geçen ömrü içinde geçirdiği tekâmül ve değişiklikleri görelim:

Bu sınıf devletin geniş fetihlerinin devam ettiği zamanlarda doğmuştu. Eşraf, az bir maddî hizmet mukabilinde, devletten maaş aldığı için, merkeziyyet rejimine pek bağlı bulunuyordu. Zayıf *Selçukî idaresi* yerine, Osmanlıların şehirlerde sağlam bir idare sistemi kurmaları, medreselerin hemen gittikçe büyüyen devlet çarkını işletecek memur kadrosunu hazırlayan pratik gayeli birer müessese haline gelmeleri, nihayetsiz harp ganimetleri ve sürülerle esirlerin câriye ve köle tedarikini kolaylaştırması gibi haller, Türkiye şehirlerinde yüksek hayat seviyeli muayyen bir tabaka yaratmıştı. *Osmanlı rejiminin* siyast fetihlerine müvazi olarak, cemiyetin iktisadî, ictimâî ve harsî idaresini yeniden kuran, Türkiye halkını eski islâmî-kavmî devlet telâkkilerinden kurtararak, *Yeni zamanlara* hâs millî bir cemiyet haline getiren başlıca âmilin bu tabaka olduğunda hiç şüphe yoktur. Avrupa'nın *burjuvasına* benzettiğimiz, kendisine *eşraf* adı verilen bu ictimâî sınıfın bugünkü Türkiyenin kuruluş tarihinde oynadığı rolü tam kavrayabilmek için, 1402 de uğranılan Timur felâketinden sonra, memleketin içine düştüğü siyasî anarşi ve hükümdarsızlık zamanlarında, devletin hayret edilecek bir birlik halinde yıllarca sınımsız ayakta kalmış olabilmesi hâdisesini hatırlamak kâfi gelir. Artık, bu sıralarda mâzînin *Atâbeylikleri* veya *Anadolubeylikleri* gibi, siyast parçalanmalara meydan verecek bir ruh hâletinin mevcut olmadığını görmekteyiz.

Çünkü, Türkiye'de hars, gelenek, yaşayış ve siyasî görüş bakımlarından, tipik bir kitle haline gelmiş bir "*Osmanlı şehirler topluluğu*," cemiyetin başında bütün içtimaî sınıflara hükmedecek tarzda taazzuv etmiş bulunuyordu.

Osmanlı eşrafının, Selçukî devri vâziyeti sâbit kaldığı takdirde pek küçük olacağı muhakkak olan *ana-memleket* hudutlarını, *Osmanlı imparatorluğu* içinde mütemadiyen genişleterek, *Anadolu Türk cemiyetine* daha emin bir istikbal hazırladığını da unutmamalıdır. Meselâ, Rumelide her yeni şehir ve kasaba zaptolundukça, *Anadolu eşraflı* bütün âdet ve gelenekleriyle gidip oralara yerleşiyorlardı. Onun için, Rumeli şehirleri de pek kısa bir zamanda Anadolu şehirlerinin bir örneği olmakta idi. Medreseler, tekkeler, hamamlar, hanlar, hattâ Anadoludaki nümûnesine uygun esnaf zümreleri oralarda da peyda oluvermişti. Rumeli yaylalarına Anadoludan Türk aşiretlerinin geçmekte devam etmesine muvazi olarak meydana gelen bu hâdise buralara o kadar sür'atle *ana-memleket* çehresi vermiştir ki, "*fetret devri*," nin hükûmetsizliği zamanında, Rumeli daht Anadolunun bir parçası olarak şahzâde kavgalarının sonunu beklemekte aynı sükûneti muhafaza etmiş ayrıca, garp hudutlarında hıristiyanlara karşı "*fetih*," vazifesine devam etmiştir. Binaenaleyh, meselâ, 1453 sıralarına geldiği zaman, Rumelinin Tuna ve Vardara kadar olan sahalarındaki başlıca şehir ve kasabaları Türk eşrafının hakimiyeti altına girmiş olarak buluyoruz. Şu halde, Balkanların adı geçen iki nehirle hudutlandığıımız kısımlarını Osmanlı imparatorluğunun siyasî târihi bahsinde *ana-memleket* sahasına dahil ederek mutalea etmek lâzımdır.

Osmanlı devletinin şark hudutları islâm ve Türk olmasına rağmen, Anadolu eşrafının buralarda da Türkiyenin istikbali nâmına başardığı güç işler vardı. Erzincan—Malatya—Maraş hattının ötesinde *Selçukî Türkiyesi*'nin bir türlü nüfuzu altına alamadığı, Arap, İran ve sair kültürlerinin tesirlerinde inkişaf etmiş mahallî feodal cemiyetleri *Osmanlı orduları* siyasî hudutları içine aldıkları vakit, buralara *Anadola Türk kültürünü* yayarak, aşret inath teşekkülleri ortadan kaldırmak, yine *Anadolu Türk eşrafına* düşmüştü. Hakikaten, meselâ, Kanunî Süleyman devrinde *Erzurum, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Halep* gibi büyük şark şehirleri, bütün

çehreleri Orta Anadolu şehirlerinin birer benzeri olarak *Osmanlı-Türk eşrafının* güzel birer beldesi haline gelmiş durumda idiler. "*Rumîler*," (yâni Anadolu Türkleri) *Şam, Bağdat, Basra, Kahire* gibi büyük Arap şehirlerini siyâseten fetretmekle beraber *Anadolu Türk eşrafı* buralara genişliyemedi. Çünkü, iklim farkı ve uzaklık buna şiddetle mâni oluyordu. Bu uzak şehirlerde, devlet ancak kalelere Anadoludan tedarik ettiği muhafızları büyük maddî fedakârlıklar mukabilinde yerleştirmekte ve bu askerler de buralarda ancak muvakkaten oturmaya râzı olmakta idiler. Yâni, buralar daha çok bugünün müstemlekelerine benzer bir idare ile devlete bağlı bulunuyorlardı ¹⁶.

Bu izahlarla Osmanlı eşrafının, bugünkü *Türk cemiyetinin* tariht kuruluşu bakımından, büyük önem taşıyan genişleme sahasını anlatmış bulunuyoruz. Bundan sonra bu ictimâî sınıfın kendi bünyesinde meydana gelen değişiklikleri hülâsa edeceğiz.

Muhtelif idare sahalarında açılan kadrolara mütamadî insan yetiştiren, ve bu suretle devletin inkişafı ile derin surette alâka peyda eden Osmanlı şehir topluluğunun son derece kuvvetlenmesinde ve merkezîyetçiliğin sağlamlığını uzun zaman temin edecek bir unsur haline gelmesinde *vakıflarda* gördüğümüz genişlemenin, belki de tek başına, büyük bir rolü vardır. Çünkü, muvaffakiyetli fetihlerle hazinesi çok zenginleşmiş olan ve ümerâsı ile askerleri de, ganimetler dolayısıyla, kendi ulûfe veya dirlikleriyle (*timar* ve *has*) refahlı bir şekilde idare eden *Osmanlı sultanları*, bir gün gelip, bu geçici kazançların sona ereceğini hesap etmeden devletin temel gelirini teşkil eden *mukataaları* ve *mirî hasları* bol bol *vakıf* haline getiriyorlardı ¹⁷. Bu şekilde, şehirlerde binlerce fikarâyâ geçim sağlanmış olduğu ifade olunmakta idi. "*Evkaf-ı selâtin*," "*Ricâl evkafı*," ve diğer hususî şahıslar tarafından meydana getirilen *evkaf*, toptan düşünüldükleri zaman, muazzam bir müessese haline gelmiş bulunan Türkiye vakıfları yukarıda kârlarının ve zararlarının muhasebesini yaptığımız "*eşraf*," ve medreseler, imaretler vesair bazı hayır müesseselerini

¹⁶ Bu gibi uzak şehirlerde devleti bir beylerbeyi ile bir kadı temsil ediyordu. Halk kendi mahallî idarelerini muhafaza etmekte idi.

¹⁷ Hoca Sadettin, Tac-üt-tevârih, C. I, S. 290.

desteklemiş olsalar bile, aşırı *vakıf* faaliyeti bir taraftan Türkiye halkının başına büyük bir muzır müstehlik unsuru yük etmesi, ve diğer taraftan, hazinenin bâzı emin gelir kaynaklarını elinden alması itibariyle, istikbalin mâlî darlığı için iktisadî bir hatâ olarak geliştiği muhakkaktır. Filhakika, memleketin pek büyük bir serveti "*duâgûyân*„, "*meşâyih*„, "*sâdât*„ gibi adlar altında, tenbel bir unsur yaratacak bir sermaye halinde, ekseriyâ emlak şeklinde, boş yere bağlanmış bulunuyordu. Diğer taraftan, *vakıflar*, bütün azametlerine rağmen, asıl hayır müesseselerine karşı olan vazifelerini de yapamıyorlardı. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, Anadolu medrese talebesinin toplu olarak ayaklanmaları ve içtimâî bünyeyi sarsacak ilk buhranı yaratmaları bu ciheti temamiyle isbat etmektedir ki, ilerde bu hâdiseden bahsolunacaktır.

Mutlak ve merkezîyetçi kudretlerini mütemediyen takviye gayretine düşen pâdişahlar, vakıf ve temlik suretiyle hazinenin temel gelirini israftan başka, mukataalardan yılda milyonları çok aşan akçeleri de "*sâdât*„, "*meşâyih*„ ve "*erbâb-ı ilm*„ e "*vazife*„ (yani ulûfe) olarak tahsis etmişlerdi¹⁸.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, Osmanlı eşrafını, gerek siyasi nüfuz ve gerek içtimâî ve iktisadî kudret bakımından, büsbütün kuvvetlendirecek yeni iç hâdiseler serisi inkişafa başlıyordu: bu sıralara kadar yalnız İstanbul ve civarında oturan, işleri askerî hizmetten başka bir şey olmıya *kapukulları* Türkiyenin her tarafına yayılmıya başlamışlardı. Şehirlerde en kârlı esnaflık ve ticâret işlerini ellerine geçiriyorlar, köylerden arazi elde ederek veya çiftçiye ortakçı olarak, büyük zirâî faaliyete girişiyorlardı. Böylece, "*âyân ve eşraf*„ yanında *yenîçeri serdârı*, *sipâhi kethüdâyeri* gibi nüfûzlu ve resmî şahsiyetli kimseler yer almakta idiler. Gene aynı târihtenberi, devlet gelirini toplama hususunda iltizam usulüne de vüs'at verilmek zarureti hâsıl olduğundan, hemen her şehirde büyük *mültezimler*, *mukataa eminleri* peydâ olmuştu. *Kapukulları* ve çoğu bunlardan olan *mültezimler*, büyük servet

¹⁸ XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir malî darlığı halletme karşısında hükümet kendini bu gibi yüklerden kurtarma teşebbüsünde bulunmuş, fakat artık geçimleri bu yoldan olan önemli kitlenin feryadları karşısında kararında geri dönmüştür.

toplayarak şehirlerde varlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. Tabii, bu yeni zenginlerin resmî meslekleri *kapukulluğu* olmakla beraber, esas kazançları ve refahları tamamiyle tuttıkları hususî işlerinden geldiği için, evleri, kalabalık çoluk ve çocukları, câriye ve köleleriyle, kendileri "eşraf," yanında yer almışlardı. Hattâ, kapukulluğu sıfatları dolayısıyla, hususî kanunları icabı olarak, *ümerâ* ve onların *subaşları* bunlara hiç bir suretle müdahale edemiyorlardı. Bu yeni durumla *ümerânın* şehirlerdeki zayıf nüfuzları büsbütün yok olma derecesine gelmiş bulunmaktaydı. Hele XVI. yüzyıl sonlarına doğru pek artan mâzul ve mütekit kitle (beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, müderris, müftü ve saire)'nin şehir topluluğu içinde artmaya başlamaları ve ayrı bir sınıf teşkil edemiyerek "eşraf," sınıfına karışmaları bu sınıfın miktarını ve kudretini büsbütün arttırmıştı. Tabii, bu sâyede, şehirlerde esnafın mallarını satın alacak zengin bir müşteri kitlesi de teşekkül etmiş bulunuyordu¹⁹. Bütün XVI. yüzyıl devamınca Anadolu köy topluluğu, buhrandan buhrana giderek, korkunç bir harâbiye sürüklendiği esnada, Osmanlı eşrafının nüfuzunda bulunan şehir topluluklarının mutlak bir sükûnet ve hattâ bir dereceye kadar refah içinde bulunabilmelerinin sebebi nasıl izah olunacaktır? Bu suâle ancak büyük içtimâî karışıklıkları tetkik ederken cevap verebileceğimizi sanıyoruz.

Şu noktayı da kayda lüzum vardır ki, *Anadolu eşrafı*, iktisadî menfaatları icabı, hükûmet merkezine ne kadar bağlı olurlarsa olsunlar, bazan şehzâdelerin teşebbüs ettikleri hükûmet darbelerinde, âsî tarafı tutmak suretiyle, hükûmetin siyasetinden memnun olmadıklarını açıkladıkları da az görülmüş değildir. Ancak, şu kat'îdir ki, *Türk eşrafı*, XVII. yüzyılda vergiden muafiyeti fiilen kalkmış olduktan sonra, şehirlerde bazı karışıklıklara önyak olmaya başlamışlardır. Artık, bu yüzyılda şehirlerde işçilerin ve esnafın iktisadî darlıktan ve "akçe kesadı,"ndan dolayı teşebbüs ettikleri ayaklanmalar, *kapukullarının* sebep oldukları hâdiseler bâzan eşraf tarafından da destekleniyordu. Bu suretle, Anadolu şehir toplulukları, köy topluluklarından tam bir yüzyıl

¹⁹ Âli ve Peçevî gibi müellifler Kanunî devrinden sonra *Osmanlı ricalinin* ve eşrafın fakir düştüğünü yazıyorlarsa da, bu, tamamiyle, geçen bol ganimetli devrin debdebeii hayatına kıyasen söylenmiştir.

sonra, yavaş yavaş iktisadî darlıktan doğan ictimâî buhran hâdiselerine sahne olmya başlamıştı.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrindeki Türk eşrafı (yahut burjuvası) hakkında yukarıdan beri verdiğimiz uzun izahları şu suretle hulâsa etmek mümkündür:

Selçukiler devrinde, Türkiyede şehir topluluklarını ve bunların iktisadî kuvvetlerini devletin merkezîyetçi ve fetihçi gayelerine hizmet ettirecek bir "eşraf," sınıfı mevcut değildi. Avrupaya nazaran daha sık ve kalabalık, aynı zamanda ziyadesiyle ilerlemiş Anadolu şehirleri umumiyetle site temayüllü esnaf loncalarının nüfuzunda bulunuyorlardı. Fakat, memleket umumî bir iktisadî darlığa doğru gitmiye başlaması sırasında, bu hadisenin tesiri ile inkişafa başladığını söylediğimiz yeni *Osmanlı rejimi* ulemâ, esnaf, ümerâ, vesair, çeşitli zümrelerden "eşraf," adını alan kuvvetli bir ictimâî sınıf yaratarak, bilhassa iç politikasını tamamıyla bu sınıfa istinad ettirdi. Şehirlerin iktisadî faaliyetleri yine fiilen esnaf ve işçi zümrelerinin elinde olmakla beraber, umumiyetle bu yeni sınıfın kontrolüne düştü. Ve âdetâ, ona tâbi oldu. Avrupadaki burjuvaya benzettiğimiz bu *Türk eşrafı* kendilerine mahsus muayyen gelenek, hususî bir hayat tarzı ve ayrı bir hars yaratarak, cemiyetin her türlü idaresini kendi inkişaf istikametlerine yönelttiler. İmparatorluğu evcine çıkararak Osmanlı hukuk sistemini ve o zamana kadar geçmişlerine nazaran tamamen yeni olan hükümet nizamını bunlar yarattılar. Bir taraftan, devlet siyasî hudutlarını devamlı fetihlerle hep genişletirken, Türk burjuvası da tarihi Türk cemiyetinin hudutlarını garpte ve şarkta daha çok büyüterek, bugünkü Türkiyenin kaderinde kat'î ve yaratıcı bir rol oynadı. Siyasî ve ictimâî rollerinin artmasında *vakıflar, mâlikâneler, "vazifeler,"* iktisadî refahlarını ve miktarlarını arttırması bakımından *eşrafa* çok tesir ediyordu. Sonraları, para bahsinde anlattığımız üzere, akçenin büyük bir kıymet düşmesine maruz kalması karşısında, devletten aldıkları gelirin kıymeti düşmeye başlayan *Osmanlı-Türk eşrafı*, şehirlerde başlıca emlakî ellerine geçirdiklerinden maadâ, köylerde de pek çok *çiftlikler* kurdular. Böylece, hem şehir esnafını ve hem de köyün ziraatçı kitlelerini tamamıyla iktisadî nüfuzlarına aldılar. Bunlar, her türlü vergiden muaf oldukları ve devlet hazinesinden hemen hemen karşılıksız bir gelire sahip buldukları için, diğer

hiç bir iktisadî sınıf kendileriyle servet yığma yarışına giremiyordu. Mazûl ve mütekait kitle ve kapukulları şehirlere gelip yerleştikleri, ve onlar da, aynı iktisadî durumu kazanarak, kendilerine katıldıkları için, *eşraf*, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, büsbütün artmış ve nüfuzu da daha kuvvetlenmişti. Ziyâde müstahlik bir unsur haline gelmiş bulunduğundan, *şehir esnafı* ve işçiler, bunların varlığı sayesinde, iktisadî darlıktan fazla müteessir olmuyorlardı. Halbuki, bütün vergi yükü omuzlarına binen ve ayrıca çiftlik sahipleri ile mürâbahacılar tarafından müthiş bir taziyak altında kalan köylü halk, geniş ölçüde topraklarını terkederek, "*levend*," olmakta idiler. Köyden çıkanlar, şunun bunun etrafında toplandıktan sonra, yine köye dönüp çiftçi halka musallat oluyorlardı. Bu hal köyle şehir arasında pek tehlikeli bir tezad yaratmıştı ki, bu da büyük bir ictimâî buhrana yol açarak, Türkiyeyi, XVII. yüzyılın başlarına doğru, tahripkâr bir felâkete sürüklemekte gecikmeyecektir. İlerde, siyasî hâdiseleri tetkik ederken, tafsilâtını vereceğimiz bu buhran sonunda bütün rejim ve cemiyetin sosyal çehresi derin bir değişikliğe maruz kaldığı gibi, "*kuruluş ve inkişaf devri*," nin bu izahettiğimiz "*eşraf*," sınıfı da, aynı suretle, yeni bir statü kazandı. Ancak, bu safha bahsimizin dışında kaldığı için, onu tetkik etmeyi sonraya bırakıyoruz.

3 — Köylüler

Selçukî devri köy halkının, iktisadî bakımdan, site temayüllü şehir esnafı etrafında halkalanmış olduğunu, devlet ile münasebetinin yalnız vergi vermekten ibaret bulunduğunu kaydetmiştik. *Selçukî rejiminin* ilk devirlerinde, Türkiye henüz kuruluş çağı yaşamakta olduğu için, çiftçi halkın ictimâî bünyesi ve iktisadî faaliyeti, muhakkak ki, 1300'den sonraki devirlere göre hayli farklı idi. Evvelâ, bütün emmareler göçebe hayatının kuvvetle devam ettiğini göstermektedir. Yarı göçebelik de hesaba katılırsa, bu şekil ictimâî durum o devir için daha ziyade önem kazanmış olur. Hele "*boy*," ve "*oba*," gelenekleri ve bunlara göre bir ictimâî münasebetler nizâmının yerleşik köy topluluğunda bile tesirlerini muhafaza ettiği muhakkak gibidir. Öyle sanıyoruz ki, *aşiret beyi* sıfatlarından dolayı, asil olan *Selçukî ümerâsı* ve uç-

beyleri feodal nüfuzlarını ancak köy halkının bu türlü bir ictimâî düzen geleneğinden alıyorlardı. Şu halde, saraydaki kölelerin de, Osmanlılar devrindeki gibi, siyasî bir kuvvet haline gelememişleri *Selçukî ümerâsının aşîret beyi* nüfuzlarıyla durumlarını takviye etmiş olmalarının bir neticesi olduğu ihtimali vardır. Fakat, iktisadî kudretleri ve faaliyetleri çok fazla olan, bahsettiğimiz büyük Anadolu kasaba ve şehirleri, Selçukî merkezîyetçiliğini önledikleri gibi, sözü geçen asil beylerin şahıslarında tekâmül istidadı gösteren Selçukî feodalizminin Avrupa feodalizmi kadar gelişmesine de başlıca mâni teşkil etmişlerdir. Aksi halde, *Anadolu Selçukî Sultanlığı*, Şarktaki birçok misalleri gibi ancak aşîretler topluluğu karakterinde bir devlet olacaktı. Filhakika, Anadolu'nun Türkler tarafından fetholunmasını takip eden devirlerde, tarih sahnesine şarklı *Türkmen aşîretleri* tarafından çıkarılan genç Türkiyenin köy hayatı tamamıyla İran Selçukî sahasına benzer bir manzara gösterirken, şehir hayatı, aksine, halkı yerleşik ve nüfusu kesif bir devletin canlı kültürüne ve iktisadî faaliyetine sahne olan bir şehirler topluluğu halinde bulunuyordu. Bu şekilde, adetleri çok ve ahali kalabalık Anadolu şehirleri köy hayatının yerleşik ve müstahsil olmasını zarurî kıldıklarından dolayı, aşîret hayatı gittikçe ölmüye başlamış ve *aşîret beyleri* de diğer şark memleketlerindeki siyasî rollerini oynayamamışlardır. Hulâsa, sebebi her ne olursa olsun, XIII. yüzyılın son yarısı sıralarında, köydeki yerleşik hayat göçebe hayata herhalde üstün durumda bulunmakta idi; *Selçukî rejimi* aynı sıralarda, ortadan kalktığı zaman, hükûmetsizlik zamanlarında mütad olan aşîret kavgalarına da bunun için rastlıyamıyoruz.

Osmanlı rejiminin kuruluşu sırasında, göçebe ve yarı göçebe hayatın ve aşîret geleneğinin önemi az olmamakla beraber, Türkiyede, esas itibarıyla, yerleşik köy hayatı hemen hemen bugünkü karakterini almış bulunuyordu. Bu hal, Şark Akdenizde başladığını söylediğimiz iktisadî darlıktan Anadolu türk halkının fazla müteessir olmasına sebep olmuştur. O halde, *Osmanlı imparatorluğunun* doğmasına varacak olan ilk fetih hareketleri başladığı zaman, bu yeni rejimin harp için muhtaç olduğu insan kaynakları bakımından Selçukîlerden daha müsâid vaziyette bulunduğu meydandadır. Fakat, şurası dikkate değer ki, Türkler Anadolu'dan hareketle muhtelif istikametlere doğru yayılmaları

enasasında, *Osmanlı eşrafının* Türk şehir hayatını buralara muvafakiyetle götürmelerine ve bu suretle Türk cemiyetinin büyümesinde mühim vazife görmelerine mukabil, daha sıkıntılı durumda olduklarını söylediğimiz Anadolu köylülerinin fetholunan yerlerde bir Türk köy topluluğu yaratma faaliyetine giriştiklerini görmüyoruz. Rumelinin zaptı esasında, buralard göç eden Türk halk yerleşik köylüler değil, Anadolu'da mer'a bakımından darlık çektikleri anlaşılan Türkmen aşiretleridir. Bunlar ya kendileri gidiyorlar veya hükümet onları ceza olarak sürüyordu²⁰. Köylülerin, imparatorluğun kuruluşunda en büyük hizmetleri askerî bakımdan olmuştur. Çünkü, *timarlular* ve *ümerâ*, dirlikleri nisbetinde götürmeye mecbur oldukları "*cebeli*," askerlerini Anadolu köylerinden tedarik ettiklerinden başka, ayrıca Osmanlı ordusunda, hemen her defasında, binlerce kişiden ibaret büyük bir gönüllüler gurubu (*garip yiğitler*) muntazam kuvvetleri takibedi-yordu. Her kale zaptolunduğunda, bir kaç bin kişilik *azap*, *fâris*, *yenîçeri*, vesair muhafız kuvvet hemen tedârik edilerek, buralara yerleştirilebilmesi bunlar sayesinde mümkün olabilmekteydi. Anadolu köylerinden geçim zorluğu yüzünden gelen bu insanlar, umumiyetle, günde beş akçeden aşağı olmamak üzere, ulûfe ile hizmet etmekteydiler. Bu şekildeki kale hizmetlerine "*gedik*," deniyordu, Gediklerde açılan boş kadrolara insan bulmakta zorluk çekildiğine dair hiç bir emmare yoktur. Aksine, pek çok Anadolu "*garip yiğitler*," vatanlarından hayli uzaklarda olan bu kalelere giderek, *bölük ağalarının* hizmetini görmek suretiyle, gediğe geçmek için "*nevbet*," bekliyorlardı. Bu gibilere "*mülâzım*," adı verilmekteydi²¹.

Anadolu eşrafı tarafından pek çabuk türkleştirildiklerini söylediğimiz Rumeli şehirlerini hıristiyan halk tarafından tecrit edilmiş durumdan kurtarmak için, hükümetin Anadolu'dan kitle halinde köy halkını kaldırıp Rumeliye geçirme teşebbüsünde bulunup bulunmadığını bilmiyor isek de, 1571'de Kıbrıs'ı aldığı zaman, bu

²⁰ Yerleşik köy halkından maden işleme, derbend bekleme vesair hizmetini yapamayanların, veya devamlıca geçimsizlik, eşki alık edenlerin, ceza olarak, Rumeli tarafına sürüldükleri XV. ve XVI. yüzyıllarda dahi çok görülmüştür.

²¹ Yalnız, Bağdat, Basra gibi Anadolu'dan büyük iklim farkı olan yerlerdeki kalelere muhafız tedariki çok güç oluyordu. Çünkü «Rumiler» den oralara gitme cesaretini gösterenler arasında çok ölüm olduğu için, talip bulunamıyordu.

adayı plânlı bir türkleştirme hareketine giriştiği bütün teferruatı ile bizce malûmdur. Evvelâ, eski seferlerde görüldüğü gibi, Kıbrıs'a, ordu ile beraber, binlerce "levend," yahut "garip yiğit," giderek, ora kalelerinde kalmıştır. Bundan başka, köyleri de Türkleştirmek için, adaya kırkbin hâne sürülmeye başlanmıştır. Fakat, iş tamam oldu sanıldığı zaman, yapılan yoklamadan, gidenlerin çoğunun geri kaçtıkları ve ancak bir kaç bin hânenin orada kaldığı görülmüştür. Halbuki, bu sıralarda, Anadolu'daki sefâlet son haddine varmış bulunuyordu. Şu hâdiseler, Anadolu köy halkının baba ocağına bağlılık derecesini gösteren bir delildir. Onun için, aynı halin XIV. ve XV. yüzyıllarda da meydana gelmemiş olduğunu kabûl edemeyiz.

Hülâsa, Türkiye köy topluluğu, bütün sıkıntılı durumuna rağmen, Osmanlı fetihleri sırasında Anadolu yarımadasından fazla uzaklara yayılma arzusu göstermemiştir. Yalnız, Çanakkale Boğazından ötelede, Edirne ve civarına kadar olan yerlere Garbî Anadoludan bazı çiftçi göçlerinin meydana gelmiş olması ihtimali vardır. Bu vaziyete göre, Rumelide, şehirlerin dışında, yâni köylerde yaşayan Türklerin çoğunu Anadolu Türkmenlerinden türeme olarak kabul etmek icap eder.

Büyük bir iktisadî darlık içinde kurulmuş olduğunu söylediğimiz *Osmanlı rejimi* Anadolu köy topluluğunun iktisadî-ictimâî bünyesinde nasıl bir değişme yapmıştır? Bu hususu araştırırken, nüfusun yüzde seksenini teşkil eden Türk çiftçisinin bu büyük târihî hâdiseden müsbet iktisadî refah elde ettiği yolunda bir neticeye varamıyoruz. Ancak, yerinde de işaret ettiğimiz gibi, geniş fetih hareketlerinin ve devlete bağlanan toprakları muhafaza etme mecburiyetinin icab ettirdiği pek çok ulûfeli veya dirlikli hizmetler köy halkını, kendi işi haricinde olan bu kazanç yollarından, bir memur yahut müstahdem olarak, faydalanmaya sevk ediyordu. Ocağına kudsi bir hisle bağlı olan Anadolu köylüsü, köyünden uzaktaki bu gibi hizmetlere ailece değil, tek başına ve muayyen bir kazançtan sonra, tekrar dönmek niyetiyle gitmekte idi. Çiftçiliği tamamiyle zoraki yaptıkları sâbit olan köylü ailelerin baş vurdukları yegâne çare delikanlıları devlet kapısında ücretli bir hizmet aramaya veya medreseye göndererek tahsil görmeye sevk etmekten ibaretti.

*Osmanlı rejiminin teşkilâtını tekemmül ettirmeye çalıştığı ilk zamanlarda dahi hüküm süren para darlığı yüzünden, köylerde bir toprak aristokrasisinin teşekkül etmesi şartlarının mevcut olduğu hatıra gelmektedir. Hattâ, hükümet, bu tehlikeyi önlemek için, toprak satışlarına mâlûm sıkı kayıtları koymuş, *timarlı sipahilerin* kendi köylerinde çiftlik kurmalarını menetmişti. Bir çift öküzle işlenebilecek miktarda bir kaç tarladan ibaret toprak miktarına bir "*çiftlik*," adı veriliyor ve bunun her hangi bir şekilde, hattâ, mirasçılar arasında bile paylaşılmasına müsaade olunmuyordu. Nazarı olarak, toprak ferdin değil, devletin mülküdür. Toprağı fiilen ziraat eden kimse ancak ona tasarruf edebilmektedir. Bir tarlada ev yapmak, ağaç dikmek, bahçe veya bağ yapmak gibi imâr faaliyetine girişildiği takdirde, böyle yerin mülkiyeti imârı yapan kimseye geçmektedir.*

İşte, bu ve buna benzer bir takım kanunî müeyyideler köyde durumları birbirinin aynı fertlerden ibaret bir köy topluluğu bulundurmaya hedef tutmuş görünmektedir. Hakikaten, XVI. asra kadar geçen zaman içinde köy topluluğunun iktisadî-ictimâî bünyesi yakından tedkik olunursa, görülecektir ki, bu muhitlerde hemen bütün halk birbirlerinden çok az farklarla muayyen ve müşterek seviyede bir hayata malik bulunuyorlardı; içlerinde imtiyazlılar yoktu. Hepsisi de hukukan bir *dirlik sahibinin* (sipahi, ümera, rical veya pâdisahın) *raiyyeti* idiler ve kendisine istihsalleri nisbetinde vergi veriyorlardı. Çiftçi hiçbir suretle bir "*serf*," gibi hurriyetini tahdit eden kayıtlara tâbi tutulmamıştı; toprağını boş bıraktığı müddetçe, bir *çiftlik* için kendisinden alınan yılda 75 akçe "*çift bozan resmi*," devletin öşürden ettiği zarara karşı bir tazminattan başka bir şey değildir. Bir *çiftlik* parçalanamıyacağına, köylü sâhip olduğu *çiftliği* satamıyacağına ve mirasçı bırakmadan ölenlerin toprakları tapuya verilirken akrabaları tercih olunacağına göre, çiftçi sınıfının iktisadî-ictimâî bünyesi kendi içinden veya dışardan gelebilecek her türlü iktisadî tazyiklere karşı korunmuş demektir. *Osmanlı rejimi* zamanındaki Türkiye köy topluluğunu bu şartlar altında düşündüğümüz zaman, bugünkü müttekâmil devlet telâkkilerimize göre bile, çok ileri olarak kabul etmek mecburiyetindeyiz.

Çiftçi âilelerin hususî hayatları gözden geçirildiğinde, yaşayışın şehirdekine hiç benzemediği ve basit olduğu görülür. Aralarında

iki veya daha ziyade kadınla evlenmiş olanlar sayılı derecede az bulunuyordu. Köle ve câriye sâhibi olanlara hemen hemen rastlanmamakta idi. XVI. yüzyılın ortalarında şehirlerde mütemadiyen arttığını gördüğümüz içki ve bundan doğma ahlâkî yolsuzluklar henüz köylerde bilinmiyordu. Kadın-erkek münasebetleri şehir topluluklarınınkinin aksine olarak, gayet tabii idi. Yalnız, bu bakımlardan köyleri tâciz eden *ümerânın kapu ağaları* ve *voyvodalar* tarafından dolaştırılmakta olan *bekâr levend bölükleri* idi. Köylere gûya vazife icabı çıkan *ehl-i örfün* maiyetlerinde besledikleri bu disiplinsiz insanları *ümerâ* köylülerin sırtından beslemek itiyadında oldukları için, onları ikişer üçer kişi olarak ailelerin kendi oturdukları evlerine yerleştirdiklerinde, kadınlara ve hattâ çocuklara sık sık musallat oldukları az değildi. Köy halkının hükûmet merkezine bu hususta bitmez tükenmez şikâyetleri oluyordu.

Çiftçi sınıflarının devletle olan münasebetlerine verilen idarî ve hukukî şekil köy topluluğunun kendi ictimâi-iktisadî teşekkül tarzı kadar mükemmel değildir. Bir defa, devletin bütün masraf yükü tamamıyla zirâi iktisad unsurundan elde edilecek gelirlerle karşılanacak şekilde tanzim edilmiştir. Buna mukabil, geniş şehir iktisadî faaliyetine çok az bir mükellefiyet yükleniyordu. Diğer taraftan, şehirler ve kasabalar umumiyetle kadılık müessesesinin idaresine verilmiş oldukları için, fi'li idare ile kanunî vaziyet arasında fark yok gibiydi. Halbuki "*raiyyet*," sayılan köy "*ehl-i örf*," adını alan ve hükûmete değil, *ümerâyâ* ve *dirlik sahiplerine* bağlı oldukları için, devlet karşısında mes'uliyetsiz durumda bulunan şahısların idaresine terk olunmuştu. Köy idaresinde, kadıyı temsil eden *nâip* kuvvetli bölüklerle gezen *kapu ağalarının* veya *voyvodaların* karşısında hiç bir iktidar gösteremediği için, kanunun yerine keyfî idare hüküm sürmekte ve *nâipler* ancak *ehl-i örfün* arzusuna göre hareket etmek mecburiyetinde kalmaktadırlar. *Köy kethüdası ehl-i örf*e karşı köyünü koruyacak hiç bir salâhiyete sâhip değildi. Hülâsa, dirliğe dahil bulunan köy "*serbest*," değilse, bu halde, *ehl-i örf* ve naibin yanında diğer bir resmî şahsiyet, *timarlı sipahi* çiftçi ile ilgilidir. Memleket sathının çokluğunu *serbest* olmıyan "*cebeli timarlar*," kapladığına göre, köylü sınıfının devletle olan münasebetlerinde birbirleriyle hiç de iyi anlaşamayan üç otorite, aralarında, köy idaresinin ve dolayısıyla

halkın istismarını çekişme mevzuu yapmaktadırlar. Bunlar, *ümera-nın* veya *has sahiplerinin kapu ağaları* (ki *ehl-i örf* deniyor), kadının vekili olan *naïpler* ve üçüncüsü de *timarı* teşkil eden köyün *sipahisi*.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, *timar rejiminin* bozulma-ya başlaması yüzünden, aynı asrın sonlarına doğru köy sipahisinin bütün nüfuzunu kaybettiğini ve hattâ daha sonraları *timar sahibi-nin* köyün öşrünü ve bazı resimlerini toplayan bir mültezim haline girdiğini görüyoruz²². Halbuki, aynı sıralarda *naïplerin* arkasında bulunan kadımlarla, *kapu ağalarının* arkasında bulunan *ümerâ* ara-sında, köye hâkim olmak bakımından ciddî bir rekabet kendisini göstermeye başlıyordu. Müthiş bir para darlığı yüzünden, *kapu-kullarının* ve *eşrafın* köylerde çiftlik kurmak ve yarıcılık etmek suretinde giriştikleri iktisadî faaliyetleri de yukarıda ileri olarak kabûl ettiğimiz köy iktisadî-ictimâî bünyesini kökünden sarsmak-taydı. Bu gibi ağır iktisadî şartlar çiftçi topluluğunu, ve onunla beraber, bütün Türkiyeyi sür'atlı bir ictimaî buhrana doğru sürük-lüyordu ki, ileride bu mühim hâdiseyi etraflıca kaydedeceğiz.

Köy halkı yanında mütaleası icabeden bir topluluk da *göçe-belerdir*. Aşiret karakterini henüz muhafaza eden bu insanlara Anadolunun her tarafında rastlanmakla beraber, bilhassa Güney-doğu Anadoluada adetleri çok fazla idi. *Göçebeler* doğrudan doğruya kendi aşiret beyleri tarafından idare olunuyorlardı. Bu halktan hasıl olacak vergiler has veya mukataa kabûl olunarak, böyle yerlere *voyvodalar* veya *emînler* tâyin olunuyor, aşiret beyleri aşiretlerinin vergilerini kendi elleriyle topluyarak, memura teslim ediyorlardı. Göçebeler için ayrı kadımlar kurulmuştu. Hulâsa, bunlar her hususta ayrı bir idareye tâbi idiler.

Göçebeler hayvan yetiştirme bakımından pek önemli iktisadî bir unsur olmakla beraber, hayvan sürülerinin ziraata yaptığı ağır hasarlar yüzünden, yerleşik çiftçi halk ile aralarında bazan çok ciddî hâdiseler meydana geliyordu. Bu gibi hallerde, *ehl-i örf* müdahala ederek, aşiretleri soymak için vesile buluyordu. Türkiye aşiretleri arasında şarktan garbe doğru bâzı büyük yer değiştirme hareketleri olmuştur ki, bunlar XVI. asrın başlarından itibaren

²² Timar rejiminin bozulması adlı makalemize bk. : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, C. III, Sayı 4.

zaman zaman görünmekte idi; ve böyle bir göçe de yukarıda anlattığımız iktisadî darlığın sebep olduğunda şüphe yoktur. Aşiret göçlerinin yalnız şarktan garbe doğru vukua gelmesi de yine aynı iktisadî darlığın mahiyetiyle ilgili olmakla beraber, burada fazla tafsile lüzûm yoktur.

4 — Memurlar

Osmanlı rejimi zamanındaki ictimâf sınıflardan üçüncüsü memurlar olduğunu, yukarıda ictimâî bünyeyi tahlil ederken söylemiştik. Asıl tarihî adı *ehl-i örf* olan bu sınıf, devletin çiftçi halk üzerindeki icra salâhiyetini fi'len yapan unsurdan ibarettir. Zamanında, icrâ salâhiyeti hakkındaki nazarî görüş ne olursa olsun, bu salâhiyetin, memura vazife olarak verilmesi halinde, bu hizmeti üzerine alana geçim yolu temin etmek için bir vâsıta sayılması gibi hatâlı bir telâkki bütün ruhlara hâkim bulunuyordu. Çünkü, malûm olduğu üzere, halk ile devletin münasebetlerini temin için tayin edilen o zamanki memur, bu hizmeti mukabilinde, ehâlden "*resim*," "*hizmet akçesi*," "*harç*," gibi vergiler almakta idi. Şu halde, memurun kendi hesabına aldığı *resim* ve *vergiler* vazifesini yapabilmesi için bir vâsıta değildi; tersine olarak, vazife *resim* alabilmek için yapıyordu. Bu husustaki telâkkînin öyle veya böyle olması ehemmiyetsiz gibi görünüyorsa da, pratikte büyük bir ehemmiyeti vardır. Bir defa, *ehl-i örf* yapacağı hizmeti dâimâ oradan kendisine gelecek kâr ile ölçmek itiyadındadır. Meselâ âsâyişi sağlamak hususunda gözde tutulan, umumî düzen değil, memura fazla gelir çıkmasıdır. Eğer hiç bir hâdise olmazsa, tabiidir ki, "*cürüm ve cinayet resmi*," alınmayacaktır.

Vergi bahsinde anlattığımız üzere, muayyen gruplar halindeki müstakil köyler ne cins oir *dirlik* (*has, zeâmet, timar, mukataa*) yeri olurlarsa olsunlar, bunların gelirini kendi şahıslarına veya *dirlik* sahibi hesabına toplama vazifesinde olan kimseler, bundan büyük bir kazanc elde ettikleri ve hattâ geçinmeleri buna bağlı olduğu için, memur sınıfı köy topluluğunun iktisadî-ictimâî düzeni ile şahsen alâkalıdır. Köyde *ehl-i örfün* müdahalesini icabettirecek bir vak'anın görülmediğini farzedelim: Pek tabii olarak, *serbest dirlik sahiplerine* ve *ümerâya* yüksek bir gelir temin ettikle-

rini gördüğümüz *cürüm ve cinayet*, “*kan resmi*”, “*cerime*”, gibi resimler hâsılât vermiyeceklerdir. Köylüler, mükellef oldukları bütün vergileri kendileri toplayıp hükûmete veyahut gelir sahibine teslim edecek olsalar, *hizmet akçesi*, “*harç*”, “*cihet-i maişet*”, diye adlandırılan, ve kanundan hariç olarak, *ehl-i örf* hesabına halk tarafından ödenen vergilerin alınmasına imkân kalmıyacaktır. Görülüyor ki, *Osmanlı rejimi* zamanında, devlet ile halkın münasebetlerini sağlamak vazifesi, ücreti doğrudan doğruya halk tarafından ödenen bir hizmet idi. Devlet ve cemiyetin menfaati bu vazifenin gittikçe daha basite ve kolaya gitmesini icabettirdiği halde, bu işi üzerine alan *ehl-i örf*ün menfaati, aksini, bunların daha karışık ve fazla olmasını istemekte idi. Âme hizmetlerinin ve hükûmet işlerinin temini hususunda, devlet ile *ehl-i örf*ün menfaatleri arasındaki bu tezanın bir neticesi olmak üzere, Osmanlı bürokrasisi²³, ve divânın emirlerini ancak bu bürokrasiden yazılı olarak almak mecburiyetinde olduğu için kendisine bağlı bulunan *ehl-i örf*, dâimâ şahsî menfaatleri cihetine giderek, hükûmet idaresindeki tekâmülü kösteklemişlerdir. Böylece, yeni usuller vazeden fermanlar ve kanunlar hiçbir faide vermemiş ve *Osmanlı rejiminde* kendiliğinden bir muhafazakârlık (*olı geldiği veçhile*) hastalığı yerleşip kalmıştır. Hattâ, XVII. asırda, devlet kendi klâsik rejiminin idare esaslarını tatbik etme imkânının kalmadığını gördüğü için, *ehl-i örf* ile reâyâ arasında “*ayuşma*”, yollarıyla meydana gelen başı-bozuk idareyi kendisine yeni bir hükûmet sistemi diye kabul etmek zarûretini duymuş ve Türkiye’in hükûmet düzeni, XVIII. asırda ortaya çıkan “*âyan*”, rejimine kadar, böyle yürümüştür.

Şimdi, *ehl-i örf* denen bu ictimâî sınıfın nasıl doğduğunu ve ne suretle tekâmül ederek müesses bir sınıf haline geldiğini tet-

²³ Bizim memur adını vererek tedkik ettiğimiz *ehl-i örf* ile Osmanlı bürokrasisini teşkil eden kâtip (*ehl-i kalem*) zümresini karıştırmamalıdır. Bunlar İstanbul’da ve Vilâyetlerdeki divanlarda oturarak büro işleriyle uğraşan mahdud sayıda (bu günkü manası ile) hakiki memurlardır. Yukarıda *ehl-i örf*ü târif ettiğimize göre fark kolayca anlaşılar.

kik ettiğimiz zaman, bu kitlenin Türkiyenin tarihi kaderi üzerinde oynadığı rolü daha iyi anlamış olacağız.

Selçukî devrinin memur sınıfı (icra organı olan *ehl-i örf*) hakkında yeter bilgimiz yoktur. Onun için, burada, o devirden fazla bahsedemeyeceğiz. Yalnız şunu tahmin ediyoruz ki, o rejim zamanında, bir taraftan göçebe ve aşiret hayatının fazla olması, diğer taraftan, asıl olan *beylerin* feodal karakterde bulunmaları, *Selçukî hükûmet idaresinde ehl-i örfün* fazla inkişaf etmemesine ve bu sınıfın mahdût kalmasına sebep olmuş olsa gerektir. Yerinde de söylediğimiz gibi, o devirde merkeziyete bağlanamıyan şehir topluluklarının muhtar idarelere mâlik bulunmaları, tabii olarak, tesirlerini köylerde de gösteriyor, hem *ehl-i örfün* ve hem de aristokrat *beylerin* köylü halk üzerindeki nüfuzları zayıf kalıyordu. Bilindiği üzere, her şehir ve kasabada hâkim olan *Ahî tarikatının* veya *esnaf loncalarının* gençlerden kurulmuş olan bir takım polis kuvvetleri (bir nevi milis teşkilâtı) vardı ki, etrafın âsâyiş ve düzenini hükûmet merkezinden veya onun vâlisinden ziyade bunlar koruyorlardı. Doğrudan doğruya *şeyh* veya *Ahî reisine* bağlı olan bu gençlik teşekkülleri *bölükler* halinde birer ocak teşkil etmekte idiler, ve şef olarak da, başlarında "yiğitbaşları" vardı. Şehir topluluklarının site temayüllerine başka bir delil olan bu gibi teşkilâtları, *beylikler rejiminin* hükûmetsizliği sıralarında, her halde daha ziyade inkişaf etmiş olacaktır ²⁴.

Osmanlı rejimi ise, müthiş bir merkeziyetçi idare olarak kurulmakta olduğundan, XIV. yüzyılın başlarından itibaren, bir taraftan *esnaf* ve *Ahî teşkilâtlarının* serbestlik hakları ortadan kalkmakta, ve diğer taraftan da, feodal beyler nüfuzlarını kaybetmekte idiler. Yukarıda *burjuvaziye* benzettiğimiz "eşraf"ın, şehir topluluklarına

²⁴ Başlarında «yiğitbaşlar»ın bulunduğu bu gibi gençlik teşekkülleri «*İl erleri*» adı ile XVI. asırda köylerde hâlâ aşıyordu ve asrın ortalarından itibaren, Türkiye'de devamlı ictimâî karışıklıkların başlaması üzerine, hükûmet bu teşkilâtın tekrar canlanmasını teşvik etmiş ve böylece *yiğitbaşlarla* emirlerindeki «*İl erleri*» *medreseli* ve *levend* ayaklanmalarında faal rol oynamışlardı. Hattâ folklor tetkikleri bu müessesenin bazı köylerde hâlâ bir gelenek halinde yaşadığını gösteriyor: Meselâ «Kök» dergisinde Çankırının bir köyünde tesadüf edilen gençlik teşkilâtına ait bir etüd bulunuyor (bk. Sayı 1); Osmanlı *Esnaf loncaları* da son zamanlara kadar *yiğitbaşlarını* muhafaza etmişlerdir.

tamamiyle hâkim olarak, devlet merkezine sınıksız bağlanmış olduklarını söylemiştik. Şu halde, *esnaf* ve *ahî* teşekküllerinin ictimâî düzeni temin hususundaki rolleri bu yoldan devlet merkezine geçmiş bulunuyordu. *Osmanlı sultanlığı*, ilk zamanlarda, henüz küçük bir beylik halinde olduğu için, *sancak* ve *vilâyet* teşkilâtı kurulmamıştı; bütün arazisi, mevcut şehirlerin birer merkez vazifesini gördükleri kadıliklar halinde idi. Her kazânın başına tayin edilmiş olan kadı hem adli ve hem idari bir âmir idi; âsâyişi muhâfâza ve hükûmetin emirlerini icra etmek için, kadının emrine kasaba ve köyler için müteaddit subaşılar verilmiş idi. Bu subaşılar, harp zamanlarında, kendi mıntakalarındaki "*gayalar*," ın veya *dirlik sahipleri*'nin şefi olarak, sefere de gidiyorlardı. *Osmanlılar*, gittikçe büyüyerek, Türkiyenin siyasi birliğini tahakkuk ettirme yoluna girdikten sonra, bir kaç kazânın askerî kuvvetini idare etmek üzere, başlarına bir sancakbeyi verilmiş ve bu yeni âmir, subaşının âsâyişin muhafazasından temin ettiği gelirine ortak ettirilmişti. Bu vaziyette, sancakbeyi subaşının yanına kendi adamlarını da koymak mecburiyetinde kalıyordu. Şu halde, sonraları büyük bir ictimaf sınıfı olarak gördüğümüz "*ehl-i örf*," ün ilk tipini bu subaşılarla, sancakbeyinin adamlarından ibaret olan gruplar teşkil etmişlerdi.

Hıristiyan çocuklarından (yani kölelerden) *ümerâ* yetiştirme geleneği, XIV. asrın sonlarından itibaren inkişaf ederek, Selçukî devrinin yeni rejime devrettiği aristokrasi'yi ortadan kaldırmış, böylece, ictimâf itibardan mahrum Osmanlı ümerâsı doğmuştu. Diyebiliriz ki, Osmanlılar devrinde, Türkiyede meydana gelen ikinci mühim hâdise de, müesses ve aristokrat karakterli ümera sınıfının yok olması idi. Böylece, eski devirde merkeziyet rejiminin gelişmesine engel olmuş bulunan bütün sebepler ortadan kalkmış bulunuyordu. Osmanlı hükûmetinin vâlisi (sancakbeyi, beylerbeyi) kendi "*kapusunda*," (dairesinde) yüzlerce *levend* beslemekle beraber, köle menşeli olduğu için, ancak pâdişahın beratını ve mansıbını üzerinde taşıdıkça bir kuvvet ifade etmekte, yâni, hükümdarı temsil eylemekte idi; her türlü şahsî nüfûzdan mahrum bulunuyordu. Yukarıda, subaşıya ortak olarak, kendisine verildiğini söylediğimiz yegâne sivil selâhiyeti de alelâde bir jandarma ve polis âmirliğinden ibaretti. Buna mukabil, Osmanlı kadısı merkeziyetçiliğin

hakikî bir organı halinde meydana çıkmıştı. Fakat, kadılar, bizzat icra edecek kuvvetten mahrum olduklarından dolayı da, merkeziyete bağlılıkları tabii idi. İşte, Selçukî devrine nazaran, Osmanlı devrinde meydana gelen böyle geniş ölçüde siyasi ve ictimâî teşkilât inkilâbıdır ki, *Osmanlı rejiminin* inkişafı ile birlikte, kuvvetli bir "ehl-i örf" sınıfının doğmasına en birinci âmil oldu.

Ehl-i örf umumiyetle âsâyiş düzenini sağlayan, kanunların icrâsında zorlayıcı kuvvet vazifesini gören memur unsuruna verilen isim olduğuna göre, *serbest* olmıyan *timarlar* da gezen *subaşılar*, vâlilerin *kaymakamları* (vekil), *kethüdaları*, *bölükbaşları*, *mütesellimleri*, *serbest* statüsünü hâiz olan *hasların* ve *zeametlerin voyvodaları*, *mukataa eminleri*, bâzan hükümet veya vâlilerce, her hangi bir iş için yollanan *mübaşirler* (*çavuş*, *müteferrika*, *altı-bölük sipahisi*, *yenicheri*, *kâtip* vesair olabilir) ve bunların vazifelerini görebilmek için yanlarında bulundurdukları *levendler* (yahut resmî tabiri ile *sekbanlar*) *ehl-i örfün* kadrosunu teşkil ederler. Vâlileri bunların başı ve en selâhiyetlisi saymak tabii görünürse de, tarihî vâkıa göz önüne alınca, *Osmanlı ümerâsını ehl-i örf* sınıfına dâhil etmek mümkün değildir. Çünkü, vilâyet ve sancak beyleri vâlisi buldukları yerde çok az ikamet ediyorlardı. Diğer taraftan, sık değiştirilmeleri ve çabuk azlolunmaları da bunları halk ile temastan alıkoyan sebeplerdendi. Hele içlerinden katlolunanların az olmaması ümerâyı halk gözünde fazla büyütüyordu. Her ne olursa olsun, sancak ve vilâyet beylerinin, icrâ kuvvetlerinin başında olarak, *ehl-i örf*e düşen vazifeyi bizzat gördükleri hemen hemen yok gibiydi. Ayrıca, her sancağın *has*, *zeamet*, *serbest timar*, *serbest olmıyan timar*, *mukataa* diye, birbirinden ayrı idarî teşkilâta sahip bir çok bölgeler halinde parçalanmış bulunması ve herbirinin başka *voyvodalar* ve *subaşılar* tarafından müstakillen idare olunmaları zarûreti sancakbeyine sancağının âsâyiş ve düzenini şef olarak bizzat temin etmek imkânını bırakmıyordu. Esasen, Osmanlı idare hukukunda temel idarî bölüm kazâ kabul olunarak, buranın da en büyük adlî ve sivil âmiri kazanın kadısı itibar edildiğinden dolayı, âsâyiş âmiri ister istemez kadının emrinde vazife görmek mecburiyetinde olacağı için, *ümerâ* kadının emrine kendilerini değil *subaşılarını* (veya sair *kapu ağalarını*) koymak suretiyle, kendileri bizzat hükümet etmiyorlardı. Hulâsa, valiler *ehl-i örfün*

başında fi'len bulunmaktıkları için, halkın ictimâf - iktisadî düzeni üzerinde büyük bir rol sahibi olduklarını gördüğümüz bu ictimâf sınıftan sayılmaları vâkıya uygun düşmeyeceği için, onları yalnız askerî vazife ile mükellef başka bir sınıf olarak kabul etmek lâzımdır. Bu anlattıklarımızla ehl-i örfün hangi zümrelerden ibaret olduklarını ifade ettikten sonra, bu sınıfın kendi insan kadrosunu nereden aldığını söyleyeceğiz.

Ehl-i örfün en büyük kitlesi (polis ve jandarma eri mahiyetinde) olan *levendler* (yahut resmî tabiri ile *sekbanlar*), doğrudan doğruya köy halkı arasından gündelik (ulûfe) ile tutulan genç kimselerdi. Bunların içinden istidâtlı olanları 30 — 40 veya daha fazla bir *levend* grubunun başına *bölükbaşı* olabiliyorlardı. *Bölükbaşılardan* daha yukarı *sekban şeflerinin* (yani, *ümerâ kapu ağalarının*) *levendlerden* yetişmeleri mümkün olmuyordu. *Ağalar* daha ziyade devletin resmî hizmetli adamlarından türemekteydi. Meselâ, devletin kuruluşundan XVI. asrın ortalarına kadar, *beyler kapu ağalarını* (*sekbanların* başlarındaki şefleri) umûmiyetle *rımarlı sipahilerden* seçmişlerdir. Hattâ, *voyvodalar*, *mukataa eminleri*, bâzen *mübaşirler* de *timarlı sipahilerden* tayin olunuyorlardı. Fakat, bu asrın sonlarına doğru, *kapukulları* (bilhassâ *yenîçeri* ve *altı-bölük halkı*) İstanbuldan, Türkiyenin her tarafına yayılmış bulduklarından dolayı, bir kazanç yolu olduğunu söylediğimiz "*ehl-i örf*", lük hizmeti bunların eline geçmeye başladı. *Timarlıların* ileri gelenlerine önemli bir kazanç vâsıtası teşkil eden ve hattâ onları bu vesileyle ile çok vakit seferden kurtaran *ehl-i örf* olma işinin bu şekilde *kapukulları* tarafından kendilerinden alınması hâdisesi III. Murad devrinde büyük bir önem aldı. Hele 1600 sıralarında, *subaşılar*, *voyvodalar*, *mübaşirler*, *kethüdalar*, *kaymakamlar* vesair, hep *kapukullarından* alınıyordu. Bilhassa *altı-bölük halkı* bu hususta *yenîçerilerden* de çok üstündü. Şu halde, *ehl-i örfün* *sekban bölükleri* köylerden türeyen *levendlerden* yazılmakla beraber, asıl vazifeyi üzerlerine alan resmî memurlar, evvelâ *timarlı sipahiler* (*çavuşlar* ve *zaimler* dahil) ve sonra da *altı-bölük halkı* (çok az olarak da *yenîçeri*) idiler.

Timarlılara âit bu *ehl-i örf* olma hakkının *altı-bölük halkı* tarafından gaspolunmasını, Türkiyede *timar rejiminin* bozulmasına tesir eden mühim âmillerden birisi olarak saymak icap eder.

Ehl-i örf sınıfı, baştan XVI. asrın ortalarına kadar, büyük bir kitle değildi. Çünkü, âsâyiş oldukça düzgün gittiğinden başka, icâbında (bilhassa sefer zamanlarında) emirlerine "*alçak hallü timar erbabı*,"ndan da bölükler veriliyordu. Fakat, bu sıralardan itibaren, *voyvodaların* ve vâli adamlarının, yani *kapu ağalarının*, etraflarına kalabalık *levend bölükleri* topladıklarını görüyoruz. Bunun başlıca sebepleri, *ehl-i örf*e yardım etmeleri lâzım gelen ve sırf bunun için seferlerden dahi alıkonulan küçük *timarlıların kapu ağalarına* itaat etmemeleri ve bu suretle onları bu sıralarda oldukça karışık olan sancaklarda yalnız bırakmaları, "*suhte*,"lerin, yer yer ayaklanarak, hükümet adamlarına karşı gelmeleri, "*çift bozan reaya*," gittikçe artmış bulunmasından dolayı, her tarafta soyguncu "*levendât*,"ın türemesidir. Böylece, hemen hepsini altı - bölük halkının teşkil etmekte olduklarını söylediğimiz *ehl-i örf*, vaziyete hâkim olabilmek için, ağası buldukları beylerin "*kapu halkı*,"nı, yani sekbanların miktarını, mütemâdiyen arttırarak, asrın sonuna doğru, köylünün beslemeye tahammül edemeyecekleri ölçüde bölükler teşkil ettiler.

Her ne kadar *ricalî* (çünkü bunların da vilâyetlerde hasları vardır) ve vâlileri *ehl-i örf*ten saymamış isek de, vilâyetlerdeki memur sınıfının, pek azı müstesna, hepsinin de *rical* ve *beylerin* mansıbı etrafında toplanmış olduklarını ve nihayet onlar nâmına vazife gördüklerini biliyoruz. Bunların hükümet merkezi ile olan münasebetleri *bey* namına emir almak veya arzlarda bulunmaktan ibaretti. Resmen *ricalî* ve *beylerin* adamı olmaları dolayısıyla, mansıp sahibi azlolunduğu vakit, bunların (yâni *kapu ağalarıyla kapu halkının*) vazifeleri sona eriyordu ; yahut, vâli başka bir yere tayin olduğu zaman, onunla beraber oraya gidiyorlardı. Bilhassa XVI. asrın ortalarından itibaren, ümerânın azil ve nakilleri pek sık olmaya başladığına göre, vaziyetleri bunlara bağlı olan *kapu ağaları* ve maiyetlerindeki *sekban bölükleri* (yahut *levendât*) ya açıkta kalmakta veya vâli ile birlikte yeni tâyin olunan yere gitmekte idiler. Açıkta kaldıkları zaman, yeni bir "*kapu*," (yani başka bir beyin maiyeti) bulmaya çalışmakta idiler. Böylece, *ehl-i örf* hizmeti gören *kapu ağalarının* ve *sekbanların* vâliye tâbi olan muvakkat ve hele gezici durumları kendilerini malsız ve mülksüzlüğe, bilhassa bekâr hayatı sürmeye mahkûm ediyordu. Bu şartlara göre, *bölükbaşılara* yüzbinlerce *levendler* için tabii yaşa-

yış şekli bu idi. *Bölüklerinden* "isimleri çalınmadan,, ümerâya *kapu ağalığı* yapan *altı-bölük sipahilerinin* durumları bir dereceye kadar istikrarlı idi; çünkü, onlar icâbında *kapu ağalığını* terkederek, *sipahilik* sıfatlarıyla iktifa ediyorlardı. Fakat, her ne olursa olsun, *kapu ağaları, bölükbaşılar ve levend'lerden* ibaret, kaderleri vâlilerin mansıplarındaki durumlarına bağlı büyük bir kitle, "*ehl-i örf*," sınıfının esaslı kısmını teşkil ettiklerinden dolayı, tâbi oldukları hayat tarzını, her türlü mal-mülk, ev-bark edinme imkânından mahrum ve günü gününe yaşayan sıkıcı bir bekârlık olarak kabul etmekten başka çare yoktur. Ehl-i örf'ün bu hâli her zaman aralarında yaşadıkları çiftçi halk için, bilhassa ahlâkî bakımdan, büyük bir huzûrsuzluk yaratmaktan geri kalmamıştır. Başlarında *dirlik sahiplerinin voyvodaları* veya vâlilerin *kapu ağaları* olduğu halde, mütemâdiyen köylerde dolaşan *levend bölükleri* hem kendilerini halka meccanen besletmekte, hem de onların âileleri içine girerek, evlerinde misafir kalmakta idiler. Bu yüzden tahammülü güç yolsuzluklar oluyordu.

*Ehl-i örf*ün ziraatçı halkın iktisadî faaliyeti üzerindeki kötü tesirleri iki çeşit olarak ifade olunabilir: birisi, bunların "*hizmet*," adı altında köylü halktan mütemâdiyen para toplamaları, kanunun tayin ettiği *resimleri defterde* kaydolunandan ziyade istemeleri ve bu sûretle köylüleri "*tekâlif-i şâkka*," ödemeye mahkûm ederek, para darlığını arttırmaları; diğeri ise, hemen daimî bir şekilde köylerde gezerek kendilerini halka beslemeleridir.

XVI. asrın ortalarından itibaren, binlerce *levendleri* emirlerinde toplayan *kapu ağalarının*, paşaların *kapu halkı* (yahut paşalılar) resmî sıfatı altında, yavaş yavaş müesses bir ocak haline gelen bu bekâr ve hayatları kararsız insanları yanlarında bulundurmadan vazife yapmak imkânlarını kaybetmeleri, *ehl-i örf*ü miktarları cemiyet içinde hesaba katılır kuvvetli bir sınıf haline getirmiş bulunuyordu.

Ziraî iktisadiyatla alâkalarını izahetmiş olduğumuz *ehl-i örf* iie *eşrafın* münasebetlerine gelince, bu iki sınıf şehirlerde değil, köylerde birbirleriyle karşı karşıya idiler. Eskidenberi, geniş *vakıflar* dolayısıyla köyde büyük menfaatleri olan XVI. asır *Türk eşrafı* bu asrın müthiş iktisadî darlıkları arasında kendine büyük çiftlikler dahi peydâ etme faaliyetlerine girişmiş bulunduğundan, ziraatçı halk arasındaki menfaatleri büsbütün artmış ve şahsileşmişti. Pek tabii olarak,

sektan bölükleri ile, icabında zorbalığa da teşebbüs eden *kapu ağalarının* bu hareketleri *eşrafın* çiftlik işletmelerini tehdit ediyordu. Ayrıca, *ehl-i örf*, köylünün hükümetle olan münasebetlerinde, kadıları ve naiblerini aradan çıkararak, her şeyi kendi bildikleri gibi halletmeye doğru meyletmekte idiler. Gerçi, *kapu ağalarının*, *levend bölükleri* ile köylerde dolaşarak, kanunlu kanunsuz "*resim*," ve "*tekâlif-i şakka*," toplamaları, kendilerini fakir ahaliye besletmeleri, Osmanlı arazi hukukuna göre, ancak bir veya iki çift hayvanla işlenebilecek mihtarda toprak tasarruf eden ve fakat nüfusun büyük ekseriyetini teşkil eden ziraatçı halkı köylerinden tedirgin ettiğinden dolayı, görünüşte eşrafın köylerde toprak edinme hırslarına yardım eder görünmekte ise de, çiftliklerin teşekkülünü sağlayan bu kolaylık hakikatte çok geçici idi. Çünkü *kanunnâmelerin raiyyet* olarak kabûl ettiği insanlar *levendlere* kâfi yiyecek ve "*sektan akçesi*," veremeyecek hale geldikçe, *bölükler* kanunsuz soygunlarını "*âyan ve eşraf*," ın *çiftliklerine* kadar da genişletiyordu. *Klâsik Osmanlı rejimi* hiç bir kanunî imkân bırakmamış olmasından dolayı, şehirlere yanaşma vesiyeleri bulamıyan, ve bu sûretle, eşrafı kendi şehir topluluğu içinde tazyik imkânına sahip olmıyan "*ehl-i örf*," devletın siyasî ve ictimai temellerini üzerine dayadığı bu en nüfuzlu ve zengin sınıfı ancak köy çevrelerinde karşısında bulmuş oluyordu. Artık, köy muhiti ve ziraatçı topluluk, "*eşraf*," ile "*ehl-i örf*," arasında iktisadî menfaat için bir çekişme mevzuu olmuştu. Bu hal, gittikçe fiilî mücadele halini alarak, büyük bir siyasî ve ictimai dâvâ olmakta idi. Bütün cemiyet, "*âyan ve eşraf*," ile *ehl-i örf* arasında başlayan çetin bir mücadeleye şu veya bu tarafta olmak mecburiyeti altında sürüklenmekte idi ki, tarihimizin nâdir buhranlarından birisi olan bu büyük karışıklığı, sırf iktisadî tarih bakımından olmakla beraber, oldukça teferruatıyla tedkik edeceğiz.

Hülâsa, *ehl-i örf* devletın raiyyet sınıfı ile olan münasebetlerini temin lüzumundan doğan bir zümredir. Fakat, bu sınıf mensupları, doğrudan doğruya devlete değil de, *rical* ve *ümerânın* mansıplarına bağlı olmaları dolayısıyla, mes'uliyetsiz bir mevkie de bulunuyorlardı. Böyle olduğu için, her mansıbı devletın ileri gelen bir şahsına makam olması bakımın-

dan değil, burada birçok *kapu ağaları*yle *sekbanlardan* ibaret müesses bir sınıfın varlığına mihrak vazifesi görmesi noktasından düşünmek icabeder. Hakikaten, mansıbı işgal eden şahıs, ne devlet ve ne de ehl-i örf için, bir insan olarak, fazla bir kıymet taşımıyordu. Çünkü, pâdişahın basit bir fermanı kendisini kolayca yok edebilmekte idi. Hattâ "*kapu halkı*," (yani paşanın kendi masrafı ile beslediği *sekbanları*) tarafından, kendi paşalarının öldürüldüğü de az vak'alardan değildir. Fakat, asıl şu nokta mühimdir ki, ne ferman *ehli- örfü mansıp* etrafından dağıtabiliyor ve ne de *ehli- örf* kendi beylerini idam fermanından kurtarabiliyorlardı. Bununla beraber, *rical* ve *beylere âit mansıplar* (*sancakbeyliği, beylerbeyliği, vezirlik*) *kapu ağaları* ve onların *sekbanlarından* ibaret *ehli- örf* sınıfının ictimâî ve hukukî varlığı için şart idi. Hattâ, Anadolu karışıklıkları bahsinde de göreceğimiz üzere, muazzam *sekban* dalgalarının uzun seneler esnasında yarattıkları devamlı altüst olmada, sanki mutlak ictimâî bir kanun, hâdiselerin başından sonuna kadar, kat'î bir hükmünü icra ediyormuş gibi, çiftçi sınıfının iktisadî çöküntüsünden türeyen levendler daimâ, üzerlerinde kapu ağalığı kisvesini taşıyan insanların bayrağı altında olmadan herhangi bir hareket yapamadılar. Yâni, bu resmî hükûmet adamlarının şefliğini kendilerine zarurî gördüler. Kapu ağalarının da tesirinden hiç bir zaman kurtulamadıkları bir mecburiyet şu idi ki, onlar da kendi şahsî menfaatlerinin veya ihtiraslarının değil, büyük *levend* kitlelerinin esiri olarak hareket ediyorlardı. Daha enteresanı, hemen bütün âsi *bölüklerin ümerânın bölükleri* addolunmalarıdır. İktisadî darlığın ictimâî bünyede yarattığı büyük buhranın bu tarafları bizce kat'î surette malûm olduğuna nazaran, bundan çıkan mâna şudur ki, büyük ictimâî karışıklığın tahrip edici unsuru da, hareketlerinde, nihâyet, bâzı kanunîliklere dayanmayı kendisi için muvaffakiyet şartı olarak görüyordu. Şeflerin, muhakkak Osmanlı rejiminin siyasi mektebinden yetişme mecburiyetinde olmalarının ve, levendlerin kendi başlarına köylerden türeyen reislerle hareket imkânlarını bulamayışlarının hakikî sebebi budur. İlerde "*celâli isyanları*," serisine dahil pek çok hâdiseleri gözden geçirdiğimiz zaman, bunlar

birer vâkıa olarak sâbit olacaktır. Mâmafih, XVII. asrın sonlarından itibaren, *levend*lerden türeme büyük şeflerin yetiştikleri görülmeye başlamış olmakla beraber, bu asır şimdilik tetkik sahasının dışında kalmış bulunmasından dolayı, levendliğin âdetâ gelenliğini bozan bu tekâmülü burada yalnız bu şekilde zikretmekle iktifa edeceğiz.

D. Ziraî iktisadiyatta buhran

1 — Faizciliğin ve çiftliklerin ziraî düzeni bozmaları

Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu ve inkişafı devrinde doğan mâlî sistemin bir icâbı olarak, devlet masraflarının en mühim kısmının köylü müstahsilden çıkarılmasını esas tutan bir vergi usûlünün kabul edilmiş olduğunu yukarıda uzun uzadıya anlatmıştık. Fetihlerden elde edilen ganimetler sayesinde devletin zengin olması, başta pâdişah olmak üzere, bütün devlet ricâlini âdetâ aldatmış olduğu için, bunlar hazineye ait sağlam ve daimî olan gelir kaynaklarından mühim bir kısmını *vakıf* şeklinde câmi, medrese, tekke ve sair müesseselere bağlayarak, şehirlerde ve kasabalarda, merkeziyete sâdik olan "*vazifeli*," bir unsur yaratmışlardı. "*Duâgûyan*," "*meşâyh*," "*sâdât*," "*ulemâ*," gibi adlarla anılan ve hemen hiç bir müspet iş görmedikleri halde devlet gelirlerinden maaş alan bu zümre, gerçi *eşraf* sınıfının doğmasında ve bu sûretle şehir topluluğunu ve Osmanlı Türkiye-sinin yeni ictimâî-siyasî çehresini yaratmakta âmil olmuş ise de, bu hareket, haddinde kalamıyarak, memlekete çok ağır gelen parazit bir kitlenin ortaya çıkmasına da sebep olmuştu. Tabii olarak, devlet para darlığına düştüğü vakit eski vergi kaynaklarını lüzûmsuz yere iâşelerine bağladığı bu insanların ellerinden kurtaramadı ve, ihtiyacı olan parayı temin için, türlü metodlarla köylüden daha fazla vergi almaya mecbûr oldu. Bu hal ve köylünün kendi ev ihtiyaçları nüfusun esas kitlesini teşkil eden bu sınıfı büyük bir para darlığı içine attı.

Para rejiminden bahsederken, mübadelede ve tedavülde esas ölçü olan akçenin nasıl bir kararsızlık arzettiğini söylemiş ve Yahudi maliyecilerle tahsildarların ve mültezimlerin, halkın zararına olmak üzere, bu durumdan elde ettikleri menfaatleri belirtmiştik. İşte bu gibi haller, köylüyü borç etmeye ve malını yok pahasına

satmaya mecbûr etmek suretiyle, faizciliğe gayet müsait bir zemin hazırlamış bulunuyordu. Kıymetli maden darlığının devletin kuruluşundan beri mevcut olduğunu izahetmiş bulunduğumuza göre, faizciliğin de o devirden itibaren köy halkını tazyik etmiş olabileceği hatıra gelebilir. Ancak, geniş fetihlerden, askerlerin, *ümerânın* ve sefere *gönüllü* veyahut "*cebeli*," olarak katılan halkın ellerine fazla ganimet geçmekte devam etmiş bulunması, öyle sanıyoruz ki, köy ictimâf - iktisadî düzenini faizciliğin daha erkenden bozması imkânlarını uzun müddet geciktirmiştir. Fakat, Fatih devrinden başlayarak, XVI. asrın başlarına doğru memlekette zararlı bir faizciliğin yavaş yavaş doğmaya başladığını gösteren emmareler mevcuttur. Tarih kaynaklarının ve arşiv vesikalarının bahsettikleri imkân sayesinde, en aşağı, XV. asrın ortalarından itibaren, bu mühim meseleyi teferruatlı bir şekilde tedkik etmek pek zor olmamakla beraber, biz, henüz kâfi malzeme toplamış durumda bulunmadığımız için, Kanunî devrinden evvelki faizcilik hakkında malûmat veremeyeceğiz. Fakat, şu kadarını söyleyebileceğiz ki, 1550 sıralarında, ileri Osmanlı köyünün ictimâf - iktisadî bünyesini yeni yıpranmaya başlamış olarak bulduğumuz için, bu tarihten önce geçen zamanlarda faizciliğin ölçüsü ne olursa olsun, çiftçi sınıfı fazla ezilmemişti. Para darlığının ve faizciliğin köy ictimâf topluluğu için arzettiği tehlike bütün mânâsiyle 1550'den itibaren kendisini gösteriyordu. İktisadî darlığın müncer olduğu büyük ictimâf karışıklığı çabuklaştıran diğer bütün âmillerle beraber bulunan bu devir faizciliği hakkında burada vereceğimiz malûmat, Türkiyenin tarihî seyrinde bir dönüm noktası olan XVI. asr sonrası hâdiseleri bakımından oldukça büyük önem taşımakta bulunduğu için, dikkatle gözde tutmalıdır.

"*Muamele-i şer'iyye*," de faiz fiatı "onu onbir," ve en fazla "onu onbir buçuk," yani % 10-15 olarak tespit olunmuş iken, "*ribahurlar*," (faizciler) yüzde otuzdan aşağı para vermiyorlardı. Yüzde altmış ile faizcilik edenler de çoktu. XVI. asrın ortalarında en iyi kazanç getiren işin faizcilik olduğunda şüphe yoktur. Hakikaten, Anadolu'da, bu sırada büyük sermaye sahibi "*ribahurlar*,"ın türediğini görüyoruz. Bir fikir vermiş olmak için, şu misâlleri söylemek kâfidir: 1571 (978) 'de Kıbrıs seferinde olan orduya et satacak sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel beyi İstanbula

yolladığı bir mektupta, "Lârende ribahurlarından,, Müy-tab oğlu Mehmed'i teklif etmişti²⁵. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmedin sonradan faizciliğe başladığı ve 50 bin koyunu satın alacak kadar sermaye edindiği anlaşılıyor. Bu sırada bir koyun 70-80 akçe olduğuna göre, bu faizcinin sermayesi 50 bin altından aşağı tahmin olunamaz²⁶.

Aynı sıralarda, Eğridir taraflarında da Abdullah oğlu Osman adında bir *ribahur* faaliyette idi. Hakkında yollanan şikâyetlere göre, halkı borç altında bırakmış, hattâ, Bursaya vararak, mâzul bir kadı ile orada dahi, faize bir çok paralar dağıtmak sûretiyle pek çok yolsuzluklar yapmıştı. Hükûmet merkezi, Eğridir kadısına yolladığı bir fermanla, bu faizciye İstanbula kasap olma cezası verdi²⁷. Mütemediyen pâyitahta kasap olacak sermayedar aranması dolayısıyla, 1584 (991)'de Amasya kadısına yollanan bir ferman, bu şehirde türeyen Çakaloğlu Hacı Mehmed adında bir ribahur hakkında mâlûmat veriyor 30 bin flori (altun) sahibi olan bu "ziyade maldar,, kimse yüksek faiz fiyatlarıyla halkı borca boğmakta, bu sûretle, emlaklerini ellerinden almaktaydı. Hakkında pek çok şikâyetler olduğundan dolayı, onun da İstanbula kasap olarak yollanması emrolunuyordu²⁸.

Rumeli taraflarında faizciliğin halka daha ağır şartlar yüklediği görülmektedir. 1565'de Mora beyine ve bu sancakta olan kadılara yollanan bir "hükûm-i hümayûn,, da anlatıldığına göre, *zâîmler*, *timar erbabı*, vesair zengin kimseler fakir halka "selem tarîkiyle akçe verüp,, mahsâllerini daha tarlada iken satın almış oluyorlar ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, reâyâyaya verdikleri, meselâ, 100 akçe borcu, bu şekilde, iki üç sene zarfında 1000 akçe alacak haline getiriyorlardı. Borçlarını ödemek imkânını bulamıyanlar, çaresizlik içinde topraklarını terk ederek, başka yerlere gitmekteydiler; kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde, faizcilere hizmet ediyorlardı. *Timarlı sipahiler*

²⁵ Bu sıralarda İstanbul'da ve orduda nâr'h'a göre kasaplık yapmak pek çok insanları iflâs ettirdiğinden, kendi arzusu ile kasaplık yapacak sermayedar bulunamıyordu. Hükûmet bu işi faizcilere bir ceza olarak yüklemekte idi.

²⁶ Mühimme defteri, No. 12, S. 157 (24 Zilkade 978 tarihli hüküm).

²⁷ İsparta Halkevi, *Ün dergisi*, C. 5, Sayı 39, Vesika 1, 2.

²⁸ Müh. deft. 49, S. 128 (10 Zilkade 991 tarihli hüküm).

*raiyyetlerini "ispence resmi," için birer lidre*²⁹ ipek ve birer yük buğdaya borçlandırmakta idiler. Yollanan fermanda, "*selem akçe,*" dağıtanlar varsa, alacaklarını günün narhı üzerinden istemeleri, *ispence* yerine buğday ve ipek talep olunmaması, faizlerin yüzde 15'den ziyade ödenmesine müsaade edilmemesi, fazla alanlar varsa geri verdirilmesi, "*ziyâde tarikle muâmele ve selem* eylediklerinden bu denlû deyn ikrar etmişlerdir deyû sicil etmeyüp,"³⁰ bu emri sicillere kaydederek, muhafaza etmeleri ve bundan sonra hep buna göre hareket olunması kadılarına bildirilmişti³¹.

Hükûmetin devamlı mücadelesine rağmen, faizcilik ziraftisadiyâtın düzenini kemirmekte devam ediyordu. 1572 (9 Zilkade 979)'de, bütün Rumeli sancaklarına yollanan bir fermanda "*ribahurlar reâyâyâ* onunun onbeşe ve onaltıya ve belki daha ziyadeye akçe verüp zamanı geldikte reâyâda akçe bulunmamağla emlâk ve bağ ve bahçelerini vesair yer ve yurtlarını rehîn tarkıyla alup reâyâyı kendi çift ve çubuk vesair hizmetlerine meccanen istihdam edüp akçe deyû tazyik eylemekle mâmeleklerin satturup envâ teaddf eylemekle reâyâ bu yüzden fakir ve müflis olup cilây-i vatan edüp memleketin harâbe olmasına bâis olmuşlardır; deniyordu. *Onu onbir buçuktan* (% 15) ziyade faize müsaade olunmıyacak, faiz muameleleri kadı huzurunda yapılacak ve sicil olunduktan sonra, faiz işlemeye başlayacaktı. Bu fermanın her tarafa "*nidâ ve ilân,*" olunması, şimdiye kadar olan *muamele* (faiz) dâvalarına dahi bakılarak, *onunu onbir buçuktan* haklaştırdıktan sonra, reâyânın

²⁹ Ö. L. Barkan, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, S. 329.

³⁰ Çünkü, kanunî yasaktan kurtulmak isteyen *ribahur*, muameleyi sicil ettirirken, faizden ve *selem*'den aslâ bahsettirmiyordu. Meselâ, 1593'de Ankara mahkemssinde şöyle bir dâvâ geçiyor: bir kimse diğerrinden 5000 nakit, 1600 akçe de "*çuka ferace bahsından*" alacağı olduğunu iddia ediyordu. Borçlu, 5000 akçenin hakiki boreu ve 1600 akçeni de onun faizi olduğunu isbat ederek elindeki "*emr-i şerif*" gereğince % 15 den fazla faiz veremeyeceğini ileri sürmesi üzerine, mahkeme alacaklının fazla talebini reddetmişti. Ankara Etnoğrafya müzesi, Ankara Şer'iyye Sicilleri No. 5, S. 254.

³¹ Mühimme def. No. 5, S. 33 (14 Muharrem 973 tarihli hüküm).

emlâkinin “gerû kendilerine istirdadı,” kat'î bir ifade ile emrolunuyordu. Bu fermanın hilâfına hareket edenler Kıbrıs sürüleceklerdi ³².

XVI. asrın sonlarında para darlığının ve onunla birlikte yürüyen faizciliğin ne hale geldiğini Tokattan yapılan bir şikâyet bize anlatmaktadır: 1602 de, Tokat ve civarında oturan *yenîçeri* ve *acemi oğlanları* reâyâyâ ve *esnafa* yüz kuruşun bir aylığını 30 kuruşa faize vermekte idiler ki, burada faiz fiyatının % 360 olduğu görülür. Bâzıları da, “*selem* namiyle akçe verüp fukarâ edâyâ kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt,” etmekteydiler. ³³.

Birinci Ahmed'in meşhur “*adâlet fermanı*,”nda *celâli isyanlarının* sebeplerinden bahsolunurken, murabahacılık mühim bir yer tutmaktadır. Burada kaydolduğuna göre, “*ribahurlar*,” bir kuruş veya altunu, ayda 4 - 5 akçe getirmek üzere *muameleye* yeriyorlardı. Bu sûretle bin akçe yılda dörtbeş yüz akçe getirmekteydi ³⁴.

“*Muamele-i şer'iyye*,” ile işletilmek üzere vakfolunan paralara da rastlanmaktadır: Çoğu, mahallelere salınan avârız akçelerini getireceği faydadan karşılama üzere, ev sahipleri tarafından vakfolunan bu paraların *mütevellileri*, bu gibi sermayeleri işletirken, diğer *ribahurlar* gibi mi, yoksa. *şer'i muamele* esaslarına göre mi hareket ediyorlardı, belli değildir. İstanbulda, hükûmetin istediği narh ile kasaplık yapmak imkânsız hale gelince, 1566 da, 10 bin altun filori yirmi yahudi zengininden ve 10 bin kadar da büyük vakıflardan alınmak üzere, yirmi bin altın flori sermayeli bir “*kasap akçesi*,” (bir nevi kredi bankası) teşkil olunmuş, buradan elde edilecek faiz ile İstanbul kasaplarının zararları karşılamak istenmişti. Haylı müddet çalıştığını gördüğümüz bu müessesenin de hakikaten % 15 ile mi yoksa diğer murabahacıların

³² Müh. 16, S. 270 (Rumelinin bütün sancakbeylerine ve kadılara 9 Zilkade 979 tarihli ferman).

³³ Müh. 75, S. 3.

³⁴ Bu mühim fermanı M. Çagatay, *Sarahanda Eşkiyalık* adlı eserinde yayınlamıştır (Vesika 37, S. 213).

kurdukları, *şer'i* olmiyan fiyat üzerinden mi *muamele* yaptığı hakkında bilgimiz yoktur ³⁵.

Büyük faizcilerin umumiyetle reâyâ arasından türeyen kimseler olduğu görülüyor. Fakat, faize para vererek, veya *selem tarikiyle*, yani köylünün elde edeceği mahsulün parasını evvelden vermek suretiyle, çiftçi halkın mallarını ve topraklarını ellerine geçirenlerin *çavuş, zaim, timarlı sipahi*, ve bilhassa daha geniş ölçüde olarak, *kapukulu (yeniçeri ve altı-bölük sipahisi)* oldukları hakkında pek çok kayıtlar vardır. Küçük faizciler diyebileceğimiz bu resmî hüviyet sahibi insanların "ileri köy," formasyonunun bozulmasında, büyük murabahacılara nazaran daha mühim rol oynadıklarını hâdiseler tamamiyle göstermektedir ³⁶.

Faizciliğin diğer bir tipik şekline de şark vilâyetlerinde rastlıyoruz. Mardin, Harput (Elaziz), Diyarbakir, Malatya taraflarında çiftçi halkı âdetâ köleliğe zorlayan bu fevkalâde ağır faizcilik sistemini XVII. asrın başlarındaki carî şekilleriyle tesbit etmiş olmakla beraber, bunun XVI. âsırda ve belki de daha evvelden de aynı olmamasında hiçbir sebep bulunmadığını düşündüğümüz için, esaslarını veriyoruz:

Adına "*murâbaa*," cılık denen bu şark faizciliği yukarda bahsettiğimiz "*selem*," *faizcilik* ve "*rehin*," gibi üç şekil para işletme sistemlerinin bir terkiibinden ibarettir. Çiftçi birisine, borçlandığı vakit, tasarrufundaki tarlası, hayvanları, bağı ve bahçesi, velhasıl bütün arâzisi ve bu arâziyi işletecek vasıtalarıyla beraber, alacaklısının kendi mahsulü üzerindeki ortaklık hakkını kabul ediyordu. Ziraatinden her ne elde ederse, öşrü veya resmi çıktıktan sonra, geri kalanı aralarında umumiyetle yarı yarıya paylaşılacaktı ³⁷ Bu usûl ortaklığın en ağır tarafı, ortaklık ne

³⁵ Bu müessesenin teşkiline ve İstanbul'un diğer bir çok iktisadî faaliyetlerine âit vesikalar Ahmet Refik Bey tarafından "*X. Asr-ı hicrîde İstanbul*" adındaki eserinde yayınlanmıştır (S. 109 - 145).

³⁶ Meselâ, şu ferman: M. Çağatay Uluçay, aynı eser, vesika: 8.

³⁷ Murâbaaya misal olmak üzere, şu vesikayı veriyoruz: Budur ki kasaba-i Harput muzâfatından kariye-i Alaca sâkinlerinden Kara Halil bin İbrahim nam kimesne meclis-i şer'de yeniçeri tâifesinden Nazuh Bege bin Kubat tarafından Nebi bin ... muvacehesinde bit-tav'ı ve'r-rızâ ikrar ve takrir-i kelâm edüp dedi ki

kadar devam ederse etsin, çiftçinin borcunun hiçbir zaman ödenmeyeceğidir. Şu halde, alacaklı verdiği borcun yalnız yıllık faiz tutarı için çiftçinin bütün hâsılâtına ortak olmakta idi, tohumu umumiyetle alacaklı veriyordu. İş bu kadarla da bitmiş değildi. Borç verilmiş olan paranın mikdarı hiç değişmeden devam ettiği için, çiftçinin mülkü (ev, ahır v. s.), arâzisi, hayvanları ve bütün ziraat vâsıtaları, kendi elinde istihsal için kullanılmakta olmakla beraber, alacaklının tasarrufunda *rehin* alarak kabul ediliyordu³⁸. Mesclâ, borçlu çiftçi, "*murâbaa*.. (mürâbî dahi deniyor) olmayı reddederek, ortaklıktan vazgeçtiği anda, yukarda söylediğimiz bütün şeyler alacaklının oluyor, borçlu borcundan ve ortaklıktan tek başına evini barkını, malını mülkünü terk etmek suretiyle kurtulabiliyordu. Bu şekil ortaklıkta arâzi alacaklının olduğu da görülmektedir. Böyle hallerde, çiftçi hayvanları ve vâsıtalarıyla alacaklının toprağını işletmesine mukabil, mahsulün ancak üçte birini alıyordu. Toprak, hayvanlar, ve ziraat âletlerinin şu veya bu tarafa ait oluşuna, borç verilen paranın miktarına ve tarlaların durumuna göre, mahsül paylaşma, tohumun kim tarafından verileceği v. s. mukavele şartlarında bir çok değişik şekiller görül-

mezbur Nasuh Beşeye vacib-ül edâ kırk riyal kuruş verecek deynim olup mukabelesinde kendüye murâbaa oldum ki tohumu mezbur verüp ve öküz dahî mezburun olup ve emek benim olup harman zamanı öşür çıktuktan sonra buğdayı iki mezbur alup ve arpa ve darı vesair hububâtı münâsafa üzere taksim edecek olduk ve dahî sulu ve susuz topraklarımızı yanında rehin vazeyledim ve hem oğlum ile birbirimize kefil-i bil-mâl olduk dedikte mezburun vech-i meşruh üzere vâki olan ikrârını mukarr-ı leh-il mezbur Nebi vekâleten kabul ve tasdik edip... (Diyarbakır Müzesi, Harput Şer'iyye sicilleri No. 386, S. 61).

³⁸ Başka bir misal: «Budur ki kasaba-i Harput muzâfâtından kariye-i Kesrik sakinlerinden Vartan veled-i ... ve karındaşı oğlu Semik ve Muşih ve Kokis veled-i David meclis-i şer'de kasaba-i Harput sâkinlerinden Hasan Çelebi bin Elhac Câfer muvacehesinde her biri ikrar ve itiraf edüp dediler ki işbu Hasan Çelebiye vacib ül-edâ üçyüz riyalî kuruş verecek deynimiz olup mukabelesinde kendüye murâbaa olduk ki arpa ve buğdayın nisf tohumu mezburun olup ve nisf-ı âheri bizim olup kendü mülk tarlalarımızda her ne ziraat edersevüz harman zamanı humsu (yani öşürü) çıktuktan sonra münâsafa üzere taksim edecek olduk... ve tasarrufumuzda olan emvâl ve emlakimizi yanında rehin vaz'eyledik ve hem birbirimize kefil-i bil-mâl dahi olduk ki her ne zaman murâbaalığtan çıkar-savuz meblağ-ı mezbur olan üçyüz kuruşu bi't-temam mezbur Hasan Çelebiye edâ edüp bâdehû çıkacak olduk... Evâsıt-ı Zilkade 1042 (Diyarbakır Müzesi, Harput Ş. Sc. N. 386, S. 124).

müştür. Yalnız, dediğimiz gibi, “*murâbaa*,” liğin bütün şekillerinde borç hiçbir zaman ödeşilemiyor, ortaklık verilen paranın yıllık faizine karşılık tutuluyordu. Çiftçi üzerinde “*murâbaa hakkı*,” bulunan sermayedar bu hakkını bir metâ gibi istediği kimseye satmak salâhiyetine de sahip idi. Bu gibi hallerde murabaa hakkını satın alan şahıs satanın bütün haklarına sâhip oluyordu.

Adlarını saydığımız şark vilâyetlerinde, borç para ile köylüleri “*murâbaa*,” edinmenin hakikî bir ticaret haline geldiğini görmekteyiz. Bâzı kimselerin 10-15 çiftçi ile bu şekilde mukaveleler yaptıklarına tesadüf olunuyor. Burada şu noktayı ehemmiyetle kaydetmek icap eder ki, “*murâbaa*,” tutma suretiyle servet edinmeye çalışanlar herhangi kimseler değildirler; bu işi yapanların umumiyetle şehirlerin ileri gelen “*eşraf*,”ı olduğu hemen bütün mukavelelerde kendisini katiyetle gösteriyor. Bilhassa *yenîçeriler* ve *sipahiler* “*murâbaa*,” cılıktan kâr kazanmakta başta geliyorlardı³⁹.

Kapukullarının memleketin her tarafına yayıldıkları 1559'dan beri, bilhassa XVI. asrın sonlarına doğru, para sahibi resmî şahsiyetler (*yenîçeri*, *sipahi*, *timarlı sipahi*, *çavuş*, *zaim*, *müderriş*, *mâzîl kadı* vesair) ve umumiyetle *eşraf* tarafından bütün Türkiye köylerinde, halka borç verme suretiyle, geniş ölçüde ortakçılığa başlandığı görülmekle beraber, Anadolu'nun diğer taraflarında ve Rumelide rastlanan ortakçılıkla Doğu Anadolu'daki “*murabaa*,” suretindeki ortakçılık arasında bir benzerlik olup olmadığına dair henüz kâfi bilgi tesbit etmiş değiliz. Ancak, bu sırada her tarafta, görülen ortakçılığa müşterek olan bir cihet, *kapukullarının*, borç vermek suretiyle, mahsûle ortak olmakta başta gelmelerinden ibarettir.

Muayyen bir zümrenin, fakir çiftçi halk arasına girerek, esasını faizcilik olarak kabul ettiğimiz, yukarıda kaydedilen muhtelif usûllerle, paralarını yüksek kazançlar elde edecek şekilde işletmeleri, klâsik *Osmanlı rejiminin* zirâî iktisat sistemini sarsmaya ve büyük arazi gruplanmaları yaratmaya başlamıştır ki, bunun tabii neticesi de büyük *çiftliklerin* bütün Türkiyede artması olmuş

³⁹ Bu işle uğraşan *Altı-Bölük sipahileri* ve *Yenîçeriler* faaliyette buldukları yerlerin şehirlerine yerleşmiş veya aslen orali zengin ve nüfuzlu kimselerdi. Bu gibileri de “*eşraf*” tan saymak lâzım geldiğini yukarıda etrafiyle izah etmiştik.

tur. Fakat, bu hâdisenin, yâni, çiftçiye âit tarlaların muayyen gruplar halinde mahdud ellerde toplanması suretiyle, Osmanlı "ileri köy,, formasyonunu bozan *çiftliklerin* kurulmasına âit muzır iktisadî faaliyetlerin 1550 den evvelki safhalarını bilmiyoruz. Yalnız, bu sıralarda, Marmaranın bütün Rumeli ve Anadolu çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının mevcut olduğunu, buralara pek çok "ırgad,, ve "çoban,, toplanmış olmasından anlamaktayız. Bâzı gemicilerin Rumeliden Anadolu yakasına mütemadiyen *arnavud keferesi* kafilelerini taşımaya kazançlı bir ticaret haline getirmelerinden, İzmit, Bilecik, Yenişehir, Bursa ve Balıkesir sahalarında işçi ihtiyaçları hayli kabarık olan *çiftliklerin* tahminden çok fazla oldukları mânâsı çıkmaktadır⁴⁰ Buralarda çok evveldenberi inkişaf etmiş bir çiftlik faaliyetinin mevcut olduğunu Prof. Ö. L. Barkan da müşahede etmektedir⁴¹.

XVI. asrın ortalarındaki arazi satışlarının tedkiki toprak fiyatlarının yükselmiş olduğu intibasını veriyor. *Hazine-i Huâmyûn*'un gelirini arttırmak için her tarafa yollanan tahrir memurları bunu temamiyle ifade etmişlerdir. 1558 (967) de Kocaeli Sancağını "müceddeden tahrir eden,, Muslihiddin'e yazılan bir *hüküm-ü hümayûn*'da, muharririn Kandıra, Şile, Gebze taraflerında bulunan *mîrî çiftlikler* hakkındaki bâzı tekliflerinden bahsolunuyor. İfade olduğuna göre, buralarda bulunan 120 kadar *hassa çiftlikler* 50-150 akçe resim mukabilinde reâyâ tarafından işletiliyordu ve bu da *sipahilere* "hâsıl,, yazılmıştı. Halen reâyâ arazi alım ve satımına fazla rağbet ettiğinden, eğer bu çiftlikler satılırsa, herbiri 1500-2000 akçe edecek, bundan sonra da öşür alınacağından, "ıcar,, mahiyetinde olan "resim,, lerden daha çok gelir sağlanmış olacaktı. Şu halde, satış bedelinden elde edilecek akçe temamiyle fazladan bir kâr oluyordu⁴². Yalnız buralarda değil, Anadolu'nun her tarafında tarla ve mer'alar hususunda bir çok münazaaların olduğunu gene bu muharrirlerden öğreniyoruz. Kanuni'nin son zamanlarında. "çiftbozan reâyâ,, nın artması

⁴⁰ Anadolu yakasına bu şekilde Rumeliden "Arnavud keferesi" taşınması ve bunun yasak edilmesine rağmen bir türlü önü alınmadığı hakkındaki vesikalar: H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa* S. 56,61, 110.

⁴¹ İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 1, S. 27, Sayı: 2, S. 198; *İslâm Ansiklopedisi*, Çiftlik maddesi.

⁴² Müh. 3, S. 236 (16 Rebiülevvel 967 tarihli hüküm).

ile birlikte, harâretli bir arazi alım satımı da doğmuş bulunmaktaydı. Mevcud *kanunnameye* göre, erkek evlâd bırakmadan ölenlerin toprakları, "il verdiği tapu resmin,, vermek şartıyla, kız evlâda veya diğer akrabalara kalırdı. Bu sıralalarda ise, arâzi pahalılığı *tapu resimlerini* çok yükseltmiş olduğundan, reâyâ *tapusu* arttırılmıya konmuş bu durumdaki toprakları alamaz olmuşlardı. "Çiftbozan reâya,, ile toprakların *çiftlik* haline gelmesi hâdisesi arasındaki münasebeti anlayan Kanunî Süleyman, halkın topraklarının ellerinden gitmemesi için, tapu resimlerini arttırmaya koyma usûlünü kaldırarak, onun yerine üçyüz dönümlük "âlâ yer,, den üçyüz akçe, "evsat yer,, den ikiyüz, "ednâ yer,, den yüz akçe *tapu resmi* alınması esasını kabul etti⁴³. Bu, arâzi miras hukukunda mühim bir değişiklik idi. Fakat "sahib-i arz,, olanlar bu karardan büyük zarar görüyorlardı.

İkinci Selimin zamanında toprağın daha çok pahalılaştığı ve topraksız âilelerin arttığı yine tahrir memurlarının arzlarından anlaşılıyor. 1572 de, *Rum Vilâyetinde* (Sivas vilâyeti) arazi tahririnde bulunan Ömer Bey'e yollanan bir ferman, bu muharririn hükümet merkezine yolladığı "kazâyâ defteri,, nden bu hususta bize malûmat vermektedir. Ömer Bey ifadesinde, *vilâyeti Rum'da* arâzi gayet kıymetli olup bazı kimesnelere mâlikiyeni verüp cüz'î yeri küllî bahâ ile alup mahsûlünden dahi bahâsı çıkmadan nicesi fevtolup bazılarının evlâd-ı zükûru olmayup karındaşı veya kızları kalup kanun üzere tapu ile yerlerine tâlip olduklarında her kariyede tapu cüz'î nesne yazılmış iken⁴⁴ sahib-i arz olanlar müteveffânın kızlarından ve karındaşlarından *resm-i tapu* deyû haylı akçe talep edüp mezburlar veremediklerinden hem yerleri ve hem sâbık o yer için verdikleri akçeleri ellerinden gidip bu tarikle nice fukaranın yerleri ellerinden gidüp cilâ-yi vatan etmişlerdir ve perâkende olmuşlardır,, dedikten sonra, "bu makule müteveffânın yerlerinden *raiyyet* alacak bir yıllık hâsıl ne miktar

⁴³ Müh. 3, S. 332.

⁴⁴ Kanunî Süleymanın tespit ettiği miktar kasdolanıyor.

ise *resmi tapusunu sahib-i arz* olanlar ol miktar almak *erbab-ı timara* ve hem reayaya enfâ'dır,, diye bildirmişti. Ömer Bey'in bu teklifi bundan sonra "*kanun-ı câri*," olması ve ölen kimselerin toprakları kızlarına veya kardeşlerine *tapuya* verilirken, bir senelik mahsulün reâyayâ kalanı kadarından fazla *tapu resmi* alınmaması için *erbab-ı timara* tenbih olunması ve "bu kanun *defâtir-i hakanî* zahrına kaydolup kezâ kuzzâtın sicillerine dahi geçirüp bununla amel olunması,, bir fermanla Ömer Bey'e emrolundu ⁴⁵.

Ömer Bey, aynı zamanda, *Rum* (Sivas) da, topraksızlıktan müzayakası olan kurrâ ahalisinin de fazla olduğunu ilâve etmiş bulunuyordu. Hükûmet de bu sırada yeni zaptolunmuş bulunan Kıbrıs'ı türkleştirmeye çalıştığından, böylelerinin "hisar eri muhafazasında,, olarak, adaya sürülmeleri için beylerbeyine ve adı geçen muharrire ferman yolladı ⁴⁶. Halbuki, aynı hal, yani toprakların bazı paralı şahısların ellerine geçmeleri suretiyle meydana gelen arazi pahalılığı Kıbrıs'ta da fetihten hemen sonra meydana gelmişti. Kıbrıs beylerbeyisi "*kul tâifesinin*," (bilhassa *yenicerilerin*) daha evvelden arâziyi satın aldıklarını ve Anadolu'dan gelen reâyâyâ verilmek istendiğinde, aldıklarından birkaç misli fazla fiat istediklerini arz ediyordu ⁴⁷.

Anadolu Vilâyetinde, 1574 'de, hâlâ "üçyüz dönüm *âlâ yere* üç yüz akçe,, alınması hakkında Kanunî'nin koyduğu *kanunun câri* olduğu görülüyor. Halbuki *Rum vilâyetinde* olduğu gibi, burada da arazi fiyatları çok yükselmişti. Aynı sene, başta Saruhan Beyi olmak üzere, bütün *sahib-i râiyyet* olanlar (*timar, has, vakıf, emlâk* sahipleri) bundan zarar ettiklerini ileri sürerek, şikâyette bulundular. Cevapta "il verdiği tapu ile,, (yani arttırma suretiyle) verilmek üzere, *emr-i şerif* çıkarılmış olduğu kendilerine bir fermanla bildirildi ⁴⁸.

Rumeli geçesinde toprakların *çiftlik* ve *baştine* halinde

⁴⁵ Müh. 19, S. 234. Bu kaidenin sonra umumileştiği görülüyor. Meselâ, 1716 tarihli Mora kanunnâmesinde de "*resm-i tapu*" bu şekildedir: Ö. L. Barkan, aynı eser, S. 331.

⁴⁶ Müh. 19, S. 236.

⁴⁷ Müh. 19, S. 55.

⁴⁸ Müh. 27 S. 332 (Saruhan beyine ve kadısına 16 Zilhicce 983 tarihli hüküm).

gruplanmaları faaliyetinin daha süratli cereyan ettiği görülüyor. 1567 de Bosna ve Hersek sancaklarına "*mehâyif müfettişi*,"⁴⁹ tayin olunan sâbık Saray kadısı Muslihiddin *Divân-ı hümâyün*'a yolladığı "*mektub*,"unda, bu hususu aydınlatacak kıymetli malûmât vermiştir. Burada ifade olunduğuna göre, şikâyetleri halletmiye vardığında, reâyâ en çok *çiftliklerden* ve *haştinelerden* sızlanmışlardı. *Sipahiler*, *kadılar* ve bunların adamları (*subaşılarla naipler* kastolunuyor) tarafından arazi satın alanlara hudut tayin olunmaksızın verilen *mektuplar* mahkemelere götürüldüğünde, kadılar da bunlara dayanarak, satılan arazi hakkında yine hudud kaydı olmıyan *hüccetler* veriyorlardı. Böylece, satın aldıkları tarlaların hudutsuz hüccetlerini ellerine geçirenler, hudutları istedikleri kadar geniş tutarak, fakir-fukaranın topraklarını kendi arazilerine katıyorlardı. *Giftlik* sahipleri geniş toprakları böyle elde etmekteydiler. Bu hal oralarda şiddetli toprak münazaalarının çoğalmasına sebep olmuştu⁵⁰.

Erzumum, Halep ve Diyarbekir taraflarında da bunlara benzer şekilde, arazi ve mer'aların bazı nüfuzlu ellerde toplanmalarına delâlet eden hareketler görülüyorsa da, yukardaki misâller kâfi olduğundan, daha fazla uzatmaya lüzum yoktur.

Üçüncü Murad devrinin sonlarına doğru *çiftlikler* hayli artmış bulunmaktaydı. Fakat bunlardan bugünkü çiftlik mefhumuna uyar şekilde, yâni tek büyük arazi bloku halinde olanlarının az olduğunu sanıyoruz. Çünkü, büyük ictimâî karşılıkları (yâni *Celâli isyanlarını*) tetkik ettiğimiz sırada, tesadüf ettiğimiz misâller büyük arâzi sahiplerinin daha ziyade köylerde yerleştiklerini, bunların satın aldıkları toprakların büyük tarlalardan ibaret olduğunu, blok halinde çiftlik kuranların fazla bulunmadığını göstermektedir⁵¹. Mâmafih, arazi sahipleri, ister köylerde yerleşmiş ve ister ayrı çiftlikler kurmuş bulunsunlar, mer'aların elverişli yerlerinde *ağillar* yapmak suretiyle çok miktarda hayvan beslemekteydiler. Bu bakımdan, toprakları satın alanların kıymetli tarlaları ellerine

⁴⁹ *Mehâyif müfettişi*, halkın şikâyetlerini dinlemek üzere, muhakeme etmek selâhiyeti de olarak yollanan şahıs denmektedir.

⁵⁰ Müh. 7, S. 284.

⁵¹ *Vekayinâme* müellifi Abdülkadir « *Celâli Fetretî* » ni anlatırken, hep köylerde çiftlikleri bulunan *Kapu kullarının* durumları hakkında verdiği bilgi buca uygundur: Esad Efendi kütüphanesi, Nr, 2151, vrk. 119.

geçirerek, bir köy ağası şeklinde, köyün içinde yerleşmeleri köy halkı için şüphesiz daha zararlı olmuştur. Çünkü, çoğu resmî hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri ziraatten ziyâde hayvan besledikleri için, yüzlerce sürüleri ziraati müşkil vaziyete getiriyorlardı; aynı zamanda, bu şekil, çiftçiyi "angarge", hizmetlerinde kullnmayıda kolaylaştırmakta idi.

Sonradan türeme bu köy zenginlerinin kimler olduğunu söylemek mevzuumuz için lâzımdır. XVI. asrın ortalarından XVII. asrın başlarına kadar yarım asırlık bir zamanda köylerde geçen hâdiseler tedkik olunurken, arazi ve çiftlik sahibi olarak karşımıza çıkanlar hep *kadı, müderris, sipahi, zaim, çavuş* ve nüfuzlu *timar erbabı* gibi kimselerdir⁵². Mâzuller de dahil olmak üzere, pek çok *ümerânın* ve hattâ, *İstanbul ricalinin* bir çok yerlerde binlerce koyun beslediklerini biliyoruz. Fakat, bunların faydalandıkları mer'aları nasıl elde ettikleri mâlum değildir. Birinci Ahmed de uzun "*adâlet fermânı*,"nda *çiftliklerden* bahsederken, istedikleri yerlerde evler ve ahırlar yaparak sürülerle hayvan besleyenlerin "*bâzı beylerbeyleri ve beyler ve kuzzât ve müderrisîn ve müteferrika ve bölük halkı* (yani sipahi) ve *yenicheri ve kapucu vesair kultaifesinden ve eshab-ı timardan ve vilâyet halkından sahib-i kudret olanlar*," olduğunu ifade ediyor⁵³.

Köylerde, gerek kıymetli tarlaları zaptetmek suretiyle ve gerek elverişli yerlerde müstakil çiftlikler kurarak, "*raiyyet*," denen insanların teşkil ettikleri tarihî köy topluluğunu haylı derecede bozan, çoğu resmî hüviyetli bu yeni müstahsil zümre, faaliyetinde hayvancılığı tercih ettiği için, Türkiye ziraftisadiyatı esaslı bir değişme kaydetmiş, tabii olarak, hububat istih-sali azalmıştır⁵⁴. Bundan da gıda darlığı denen bir meselenin ortaya çıktığını görüyoruz ki, ayrıca izah olunacaktır.

⁵² Üçüncü Mehmed'in 1595 de çıkardığı *Adâlet fermânında* bu meseleden bahsolunurken, yalnız *Kapukulları* zikrolunmaktadır.

⁵³ Bu mühim ferman için bk. M. Çağatay Uluçay, aynı eser, vesika : 37.

⁵⁴ Bununla beraber, limanlara yakın yerlerde ve adalarda bulunan büyük arazi sahiplerinin fazla hububat ektiklerine rastlanıyor. Meselâ, Drama kadısına, Midilli halkına buğday vermesi için yollanan fermanında, adada yenicherilerin ektikleri hububatın iyi mahsul vermemesi yüzünden kıtlık olduğu kaydolunmuştur (Müh. 6, S. 139).

1595 sıralarından itibaren başlayan ve 1603'de büsbütün genişleyerek, 1610 sıralarına kadar devam eden büyük Anadolu karışıklığı (*Celâli fetreti* ve *büyük kaçgun* olarak iki safha) esnasında, köylü unsurun ekseriyeti *levend* dalgalarına iltihak ettiklerinden, tarlalar umumiyetle sahipsiz kalmış bulunuyordu. Açlık, hastalık, göç ve *levend* olma niyeti gibi bâzı sebepler de çiftçilerden bir çoklarını ellerindeki toprakları yok pahasına şuna buna vermiye sevk etmişti. Binaenaleyh, bu yılların hâdiseleri köylerde büyük çiftlikler kurulmasına müsait zemin hazırlamış bulunuyordu. Mütemediyen dolaşan sekban bölüklerinin hücumları dolayısıyla, rahat bir hayat bulunamamakla beraber, yanan, yıkılan, hayvanları toptan sürülüp götürülen, sahipleri katlolunan çiftlikler sık sık sahip değiştirmekte, yok olanların yerine yenileri türemekteydi. Bu bahsettiğimiz ihtilâl, kendisini uzun zamandanberi tahrik eden menfi iktisadî soysuzluk unsurlarını yok ettiğinden değil de, kısmen, meşhur Kuyucu Murad Paşa'nın kanlı seferi ve kısmen de kendi enerjisini yine kendisi yemesi neticesi olarak sona erdiği zaman, Anadoludaki büyük *çiftlikler* kuvvetlerini muhafaza ve belki de arttırmış oldukları için, onbeş yıllık beşerî âfetin altını üstüne getirdiği Anadoluyu tekrar tanzim ederek, reâyâyı yerli yerine yerleştirmeyi düşünen hükümet, bu işte karşısına çıkan ilk maniin çiftlikler olduğunu görmüştü. Onun için, Birinci Ahmed'e ait yukarda sözü geçen fermanla bu meseleye büyük bir önem veriliyordu. Burada, çiftlik sahiplerine evlerini, ahırlarını yıkarak, köy topraklarını derhal terketmeleri kat'î bir lisanla emredilmişti. Yalnız, hatâ olarak veya mâzî hakkındaki bilgisizlikten dolayı, ancak 1599 ile 1609 yılları arasında kurulan çiftliklere âit topraklar müsadereye tâpi tutuldu, ve daha eskileri bundan hariç bırakıldı. Halbuki, yukarıda teferruatı ile izâh ettiğimiz üzere, hummâlî bir *çiftlik* kurma faaliyeti 1599 dan çok evvel başlamış ve geniş *çiftlikler*, en aşağı, XVI. asrın ortalarındanberi görülmekte bulunmuştu. Hulâsa, 1595—1610 yılları arası Türkiyenin yalnız siyasî-ictimai tarihi için değil, aynı zamanda, iktisadî-ictimai tarihi bakımından da büyük bir tetkik mevzuu teşkil eder. Çünkü, XV. ve XVI. asırlardakine hiç benzemiyen

XVII. ve XVIII. asırlardaki iktisadî-ictimaf bünyemiz menşei bu muazzam ihtilâl yıllarından almıştır ⁵⁵.

2 — “Çiftbozan,,ların ve “Levendât,,ın artması

İçlerinde en mühimi iktisadî olmak üzere, muhtelif sebeplerle Türkiye çiftçi sınıfının, *Osmanlı rejiminin* kuruluşundanberi reçperliği mecburî bir iş sayan, devlet kapusunda açılacak herhangi bir kadro için kendisini en tabii “mülâzım,, (namzet) yerine koyan bir ruh hâleti kazanmış olduğunu söylediğimiz zaman, muhakkak ki, tarihî bir vâkıayı ifade etmiş oluyoruz. Bu sûretle, çiftinin başından ayrılmış olan veya ayrılmak için fırsat kollayan ehemmiyetli bir kitle, devlet kadrolarının peşinde sıra beklemekte idiler. Geniş Osmanlı fetihleri uzun bir zaman için bu vaziyeti ictimaf bir kriz haline inkılâb etmekten korumağa muvaffak oldu. Fakat daha XV. asrın başından itibaren, çiftçi sınıfı içinden türeyerek, sağlam geçim yerleri bulup yerleşemiyen büyük bir boş kitlenin daimî bir mevcudiyet haline geldiklerini görüyoruz. Hanedan âzâsı arasındaki bir taht ihtilâfı bunlar yüzünden devlet çapında siyasî bir buhran doğuruyor, Şeyh Bedreddin, Şeyh Celâl, Kalender gibi *tarikât reisleri* de, gene

⁵⁵ Klasik *Osmanlı rejimi* zamanında Türkiye’de arâzi mülkiyetinin mevcut olmadığını söylemiştik. Burada tetkik etmiş bulunduğumuz çiftliklerin doğması faaliyeti ise aksine toprağa sahip olma temayülü taşıyordu. Onun için, eski «ileri köy» topluluğunun mühim bir hususiyetini teşkil eden, her aileye ait bölünmez 150-200 dönümlük «çiftlik» (bir çift hayvanın sürebileceği miktarda toprak) ünitesini yok etmeğe çalışıyordu. Bunda muvaffak olabilmek için bu sistemin bir devlet uzvu halinde en kuvvetli teminatı olan tımar rejimini yokması veya hiç olmazsa soysuzlaştırması lâzımdı. Çünkü, tımar, ideal halinde, iktisadî-ictimaf köy topluluğunu, «raiyyet» âilesi ve onun elinde bulunması şart olan bir iki «çiftlik» ten ibaret iktisadî unsurun teşkil ettikleri ictimaf-iktisadî cüzülden teşekkül etmiş olarak muhafazaya mecbur idi. Aksi halde, raiyyetsiz «çiftlik» ve «çiftlik» siz raiyyet olamaz ve birbirine bağlı iki unsur olmayınca da tımar yaşayamazdı. XVI. asırda köy iktisadiyatına müsallat olanların, umumiyetle toprak köylünün olmak üzere, yarıcılığı tercih etmeleri bu sıralarda henüz kuvvetli bulunan tımarlı sipahi sınıfından gördükleri mukavemetin bir neticesi idi. XVII. ve XVIII. asırlarda, evvelâ sahib-i arzın rızası ile ve sonra ona hiç danışmadan toprak alım satımları başlamış ve *kanunnâmeler*’in bu hususa ait hükümleri aslâ gözde tutulmamıştı. Zaten uzun zamandanberi, arazi tahriri geleneğini bırakmış olan hükümet de «raiyyet» ve «çiftlik» ünitesinin bozulup bozulmadığını kontrol imkânını kaybetmişti. Şu halde, *tanzimât rejimi* arazi mülkiyetini tesis ettiği zaman, hakikatte mevcut fi’lî hale kanunî bir şekil vermiş oluyordu.

aynı varlık sayesinde ictimâî düzeni sarsacak birer kuvvet haline geliyorlardı. Onun için, *Osmanlı imparatorluğunun* siyasî tarihini tedkik edenler, Türkiye köy ictimâî bünyesinin daima kendi kadrosu dışına çıkardığı bu muazzam insan yığınlarının devletin inkişafında bâzan müsbet ve bâzan da menfi olarak oynadıkları rolü hesaba katmadan edemezler. Bu husus bizim mevzuumuzun dışında kalmakla beraber, şu müşahedemizi ifade etmekten kendimizi alamıyoruz: *Osmanlı imparatorluğunun* kuruluşundan itibaren, bütün asırlar esnasında, Türkiyede menşeleri yüzde doksanbeş muhakkak köy olan “*sekbaneler*,” ve “*levendler*,” her an büyük kümeler teşkil edecek şekilde mevcut olagelmişlerdir. Ancak, bütün iktisadî sefaletlerine rağmen, bunların müstakil teşebbüslü siyasî hâdiselere giriştikleri, kendilerini sevk ve idare edecek şefler yetiştirdikleri hemen hemen yok gibidir, ve âdetâ, bizzat hükûmet mensuplarının yaratacakları siyasî ihtilâfları bir kısmet vesiyesi olarak bekleme âdetindedirler. İktisadî bünyeyi mütemediyen kemirmelerine mukabil, *Osmanlı rejimi* için hiç bir zaman tehlike olamayışlarının başlıca sebebi, onların bu zaafı olsa gerek.

Biz, burada, köyden iktisadî darlık neticesinde türeyen bu insanların ictimâî ve iktisadî târih bakımından önemlerini tetkik etmek istiyoruz. Köy ictimâî-iktisadî topluluğundan, âilece göç şeklinde değil de, yetişmiş genç erkeklerin hükûmet kapusunda, medrese imaretlerinde, büyük şehirlerde başka bir geçim yolu aramak üzere hareketleri şeklinde, pek çok insanın yerlerinden ayrılmaları hâdisesi Türkiyede iktisadî darlık ile birlikte devam ediyordu. Fakat, XVI. asırdan evvel, bir taraftan, devlet kadrolarının fazla insana ihtiyaç göstermekte olması, diğer taraftan, köy iktisâdiyatının henüz hayatiyetini muhafaza etmesi, köyden ayrılanların ictimâî bir dâvâ haline gelecek kadar artmalarını önliyordu. Halbuki, XVI. asrın ortalarına doğru, yani, Kanunî Süleymanın hükümdarlığı sırasında, çiftinin başından ayrılanların her tarafta çoğaldıkları, büyük şehirlerde yığılmaya başladıkları, medreselerin imaretlerini tıklım tıklım doldurdukları görülüyordu. Osmanlı kanun dilinde “*çiftbozan*,” denen ve doğrudan doğruya

tarlasını boş bırakarak büyük şehirlerde "ırgadlık,, etmiye, ricalin ve beylerin daireleri halkı arasına dâhil olmaya koşan insanlar, başta pâdişah olmak üzere, bütün hükûmet ricalini düşündürecek bir miktara çıkmışlardı. Yollar kesiliyor, şehirlerde evler soyuluyor, cinayetler işleniyordu. Bilhassa İzmit, Bursa, Bandırma ve Marmaranın Rumeli sahaları ve hattâ İstanbul'un içi bekâr ve dışardan gelmiş insanlarla dolu idi. Bizzat Kanunî, bunların varlığından, hattâ kendi saltanatı için, daimâ ciddi bir tehlike seziyordu. Bununla beraber, çiftbozan unsurun devletin iç düzeni için teşkil ettiği tehlike ancak 1550 den itibaren fiilen kendini göstermeye başlamıştır.

Bu kaydettiğimiz tarihten evvelki köy ictimâî topluluğu hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Onun için, çiftbozan reâyâ,, nın XVI. asrın ortalarından evvelki zamanlarda mevcudiyetinin ne nisbette olduğunu teferruatla anlatacak bilgiye sahip değiliz. Burada, daha ziyade bu asrın son yarısı hakkında izâhât vereceğiz.

Köydeki ictimâî-iktisadî sefâletin bir neticesi olarak, bu muhitten şehirlere doğru yola çıkan insanlar, Kanunî Süleyman'ın son yıllarında iki grup halinde kendilerini göstermeye başlamışlardı. Bunlardan birisi, kasabalarda ve şehirlerdeki orta medreselerde toplanan "suhtevat,, idi. Evvelâ "suhte,, yâni medrese talebesinin nasıl türediğini ve ictimâî-iktisadî târih bakımından ne gibi bir manâ ifade ettiğini izah edelim: Köyde geçimlerini teminde zorluk çeken âileler için, genç çocuklarını medreseye yolluyarak, hem imaretlerde barınmalarını temin etmek ve hem de okutmayı istemek kadar tabii bir şey olamazdı. Hakikaten, sıbyan mektebinde okuyan köy çocukları, yaşları da müsait çağa gelince, kasaba ve şehirlerdeki orta medreselere giderek, imaretlere yerleşiyorlar, ve bu suretle, "suhte,, oluyorlardı. Daha eskilerini bilmemekle beraber, 1550 sıralarında, bütün medreseler köylerden okumaya gelmiş talebelerle dolu idi. Her sene müderrislerinden icazet alan binlerce talebeden çok azına Bursa, Edirne ve İstanbuldaki daha yüksek medreselere gidip yerleşmek nasip oluyordu. Mühim bir "suhte,, kitlesi Anadolunun her tarafındaki medreselerde işsiz güçsüz bir halde yığılıp kalmışlardı. Orta medreselerden sonra, üç senelik bir tahsil müddeti olan, yukarda söylediğimiz, üç şehirdeki yüksek medreselerden çıkanların da hepsi İstanbuldaki Fâtih ve Süleymaniye "sahın,, medreselerine

gidemiyorlardı. Böylece, Bursa, Edirne ve bütün Anadolu şehir ve kasabalarındaki medreselerde kalabalık talebe grupları yaşamakta idiler. Kendilerine hiç bir vazife verilemeyen ve sonu gelmez bir topluluk hayatına mahkûm olan medreseliler, tabii olarak, ahlâkan temamiyle bozulmuşlardı. İmaratların verdiği çorbalar da kâfi gelmiyordu. İşte bu sebeple, günden güne bir takım hâdiseler çıkarmıya, köylerde dolaşarak, para ve erzak toplamıya başladılar. Aynı hal Rumeli'nin kuvvetli medrese merkezlerinde de görülüyordu. Suhtelerin köylerde veya kendi medreseleri içinde giriştikleri uygunsuz hareketlerine hükümet mensuplarının müdahale etmeleri, bunların gittikçe gruplar halinde gezmelerine sebep oldu. Suhteler, mücadeleyi ilerleterek, büyük âsi medreseli kitleleri teşkil ettiler.

1610 yıllarına kadar yarım asırdan fazla süren bu talebe ayaklanmasının büyük Anadolu ictimâî karışıklıkları içinde husûsî bir karakteri vardır. Medreseliler de, *levendler* gibi, resmî bir zümre tarafından çok vakit açık veya gizli olarak, destekleniyorlardı. Yalnız, *levendleri* himaye edenlerin "*ehl-i örf*," ve dolayısıyla *beyler* olmasına mukabil, suhteleri de bâzı *kadı*, *müderris*, *müftü* ve şehir ileri gelenleri korumakta idiler. Talebenin okumakta oldukları bütün müesseseler şehirlerin içinde buldukları dolayısıyla, âsî *snhtelerin* hareket üsleri de, pek tabii olarak, şehirlerdi. O halde, bunların yürüyüş istikameti dâima köyler oluyordu, ve muvaffakiyetleri halinde "*ehl-i örf*,"ü köy topluluğu içinde hükümsüz bırakacakları meydanda idi. Halbuki, *levendler*, aksine, köyleri hareket üssü yapmışlardı. Gerçi bunlar gene köylerde dolaşıyorlardı, fakat kuvvetleri kâfi geldiği anda, hedeflerinin şehirler olacağı muhakkak idi ve başlarında *ehl-i örfü* şef olarak gördükleri andan itibaren, bunu daimâ düşüneceklerdi.

Suhte ayaklanmalarının imparatorluğun her tarafında değil, Türkiyenin Anadolu sahasında çıkmış olduğunu ehemmiyetle kaydetmek icabeder. Tarsustan başlamak üzere, Kayseri - Sivas - Erzinca hattının şarkında kalan yerlerdeki binlerce hadiseler arasında bir tekinin medreselilere ait olduğuna rastlanmamıştır. Halbuki, bu söylediğimiz hattın garpte kalan bütün Orta, Garbî ve Şimalî Anadolu sahaları daimî surette suhte hareketlerine sahne oluyordu.

Mütemediyen köyleri soyduklarını, yâni, ziraî iktisadiyata musallat olduklarını söylediğimiz suhtelere karşı hükûmetin tâkip

ettiği siyaset Kanunî ve İkinci Selim zamanlarında yalnız asıp kesmekten ibaret olmuştur. Fakat, bu usûl ayaklanmaları durduracak yerde, bütün bütün genişletiyordu. Üçüncü Murad hükümdar olunca, hükümetin siyaseti derhal değişmiş ve talebenin ahvalini islah yolları aranmaya başlanmıştı. Medreseliler kendilerine iş verilmediği, medreselerinde sonu olmuyan sıkıntılı bir hayata mahkûm oldukları için ayaklandıklarını ifade ediyorlardı. Medreselerde yapılan islahat muvaffak olamadı. Ancak, bu sıralarda artık levendlerin, "ehl-i orf", ün etrafında toplanmaları ile teşekkül eden "Celâlî bölükleri", köylerde başka kuvvetlerin dolaşmalarını imkânsız hale getirdiklerinden, "suhte hareketleri", ister istemez sükûnet bulmaya, hattâ, suhte kitlesi yer yer celâlîlerle çarpışarak mevcut ictimâî nizama faydalı olmaya başladı. 1603 den itibaren, Celâlîler kesif levend dalgaları halinde şehirlere hücum ettikleri zaman, medreselileri, ellerinde silâhlarıyla, halkın yani başında, buldukları şehrin müdafaasına iştirak etmiş olarak görüyoruz.

Hulâsa, iktisadî darlığın köy hayatında doğurduğu sıkıntı tesiriyle, buralardan medreselere büyük bir rağbet olmuş, bu yüzden talebe sayısı kabarmış idi. Fakat hükümet medreseden çıkanlara aynı ölçüde vazife veremiyordu. Bu sebepten dolayı, uzun tahsil yıllarından sonra, işsiz bir halde medreselerinde kalan büyük bir münevver kitlenin ahlâkan tereddî ettiğini, köylere çıkararak, "cer", adı altında, halkı soyduklarını görmekteyiz. Gerek kendilerinin buralarda uygunsuz hareketler yapmaları ve gerek köylülerin "cer",lerden usanmaları bir takım şikâyetlere yol açınca, hükümet müdahale etmiş, bunları medreselerinde sükûnetle oturmaya mecbur etme yollarını aramış, medreseliler de buna itaat etmeyince, meşhur *suhte ayaklanmaları* böyle doğmaya başlamıştır. Talebe, önceleri, ulemâdan ve bazı şehir ileri gelenlerinden yardım görüyordu. Bu hâdise medreselilere düşman olan *ehl-i orf* ile "eşraf", arasında köylerde ceryan eden iktisadî mücadele ile birleşmekte idi. Celâlî isyanları, 1595 den itibaren, bütün Türkiye çapında bir ihtilâl inkılâp ettiği zaman, medreseliler köylerde hareket imkânını bulamadılar; neticede de Celâlîlere karşı şehirler halkı ile birleştiler. Büyük karışıklık sona erdiği zaman, bir daha *suhte hareketlerine* şahit olmuyoruz.

Köy iktisadî darlığının yarattığı ikinci grup, *levendlerdir*. Köylerdeki geçim şartları zorlaştıkça, genc köy delikanlılarının

âilelerini terkederek, şehirlerde daha ferah bir iş aramaya çıkmaları hâdisesi XVI. asırda pek artmış bulunuyordu. Yukarıda bahsettiğimiz bir ruh hâleti gereğince, herkesin istediği şey bir *kapukulu* (*yeniçeri*, *altı-bölük sipahisi*, *topcu*, *cebeci* vesair) yazılmak, veya bu olmazsa, *ümerânın kapu halkı* arasına dahil olmak idi. İşte, böyle bir niyetle gurbete çıkmış ve fakat arzusuna kavuşmamış insanların şurda burda meydana getirdikleri kalabalığa "*levendât*," denmekte idi. Şu halde "*levend*," boş bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devlet, Budin, Bağdad, Erzurum vesair kalelerindeki *gediklere* her sene bu *levendlerden* belki binlercesini *azap*, *yeniçeri*, *fâris*, *sipahi*, *gönüllü* yazarak yolluyordu. Bunlara verilmesi mütad *ulûfe*, en az, 5 akçe idi. Fakat köylerini terk edenler o kadar çok idi ki, hepsinin buralara yerleşmeleri imkânı yoktu. Bursa, Edirne ve İstanbul gibi üç büyük şehrin bulunduğu bütün Marmara çevreleri *levendlerin* en çok toplandıkları yerlerdi. Bu kadar kalabalık olmamakla beraber, memleketin her tarafında *levendlere* rastlanıyordu. Tabii, bu boş insanların çoğalması âsâyîş için muzır idi. Büyük şehirlerde bir çok cinâyet ve hırsızlıklar oluyordu. Bunları *levendlerin* yaptıkları muhakkaktı. *Levendler* üçer beşer gruplar halinde, sağda solda dolaşarak "*harâmîlik*," dahi ediyorlardı ki, bu hâdiseye *Celâlîliğin* başlangıcı sayılır.

Henüz her birinin insan kadrosu ancak 15-20 kişiyi aşamıyan bu soyguncu *levend bölükleri*, türedikleri yerlerden uzaklarda faaliyette bulunmayı daha ziyade tercih ediyorlardı. Bursa, Afyon, Eskişehir taraflarında eşkıyalık edenlerin, ekseriyetle, Erzurum, Diyarbakir, Uta gibi yerlerden gelmiş oldukları görülmektedir. Fakat, bütün Anadolu'dan türeyen *levendler* için en uygun eşkıyalık sahası Rumeli idi. Geliboludan bölük bölük karşıya geçen bu gruplar Selânik, Filibe, Kızanlık taraflarına kadar nüfuz ediyorlardı. Kendilerine oralardaki *timarlı sipahi*, *subaşi* ve halktan bazı *levendlige* mütemâyil kimseler yardım etmekte ve evlerinde barındırmakta idiler⁵⁶. Hükûmet buna mâni olmak için, Çanakkale Bo-

⁵⁶ Müh. 3, S. 373: «Filibe kadısına Tatarpazarı zaîmi Haydar, Halep'ten, Şam'dan, Hama ve Kara Âmid'den bir nice müslümanı ve Akşehir ve Karahisar ve Tokat ve Trabzon'dan bir nice kâfir ki hepsi 17-18 kişi imiş, meclis-i şer'e (mahkemeye) getirüp bunlar kemendiler olup esbablarında kendir düğümleri bulunup . . . »

ğazını sıkı bir muhafaza altına koymuştu ve Anadolu'dan karşıya geçenleri kontrol ettiriyordu. Buna karşı, bir ara, *levendler*, kadıların Rumeliye geçirmek üzere getirdikleri *kürekçi* kafilelerine karışarak Geliboludan karşıya geçer olmuşlardı. Nihayet, hükümet Gelibolu kadısına yolladığı bir fermanla, kürekçi getiren kadıların defterlerini açarak, isim isim okumadan karşıya adam geçirmemelerini bildirdi⁵⁷. Her şeye rağmen Rumeliye kolayca geçmek imkânını bulan bu levendler oralarda pek çok evleri basmakta ve zengin hıristiyanları soymakta idiler ; birçok da cinayet işliyorlardı. Anadolu'dan Rumeliye olan bu "*levendât*," akını sırasında, Rumeliden de Anadolu'ya ehemmiyetli bir *Arnavud kefereler levendât*," hücumu vardı. Bu Balkanlı hıristiyan işsizler Marmara çevrelerinde, bilhassa Anadolu sahalarındaki "*ekâbir çiftlikleri*," ne çobanlık ve "*ırgadlık*," etmiye geliyorlardı. İzmit, Yalova ve Bursa taraflarında o kadar çok "*kefere çoban ve ırgad*," toplanmıştı ki, Garbî-Anadolu halkı da bunların yolsuzluklarından bizar oluyorlardı. İstanbul'a yapılan pek çok şikâyetler üzerine, *hıristiyan levendlerin* Anadolu'ya geçmesini yasak eden hükümet, bu hususta, Marmarada işliyen gemi reislerine sıkı emirler verdi. Bununla beraber, gene gizlice pek çok "*Arnavud keferesi*," geliyordu⁵⁸.

Rumelinin yerli Müslüman-Türk halkı arasında *levendliğe* olan temayül ilk zamanlarda Anadolu'da olduğundan da kuvvetli idi. Birçok *timarlı sipahiler* de işe karıştıklarından, *levend harâmiliği* "*Celâli ayaklanması*," karakterini almaya başlıyordu. Hattâ, 1555'de, Şehzâde Mustafa olduğunu iâdia ile ortaya çıkan şahsın etrafında toplanan onbine yakın insan tamamıyla *timarlı sipahiler*lerle *levendlerin* birleşmesinden meydana gelen *Celâli bölüklerinden* ibaretti.

Çiftbozan reâyânın büyük arâzi sahiplerine hizmetkâr olmayı kabul etmiyerek, *levendliğe* itibar etmesi *Celâli isyanlarının* psikolojik sebepleri bakımından mühimdir. Çünkü, Müslüman - Türk halkın bu ruh hâleti zirâf iktisadiyatın geçirmekte olduğu buhranın neticede bir feodalizme varmasına mâni olmuş, bunun yerine büyük celâli kitlelerinin kanlı hareketleri geçmiştir. Mar-

⁵⁷ Müh. 3, s. 271.

⁵⁸ Mühimmelerde buna ait bir çok vesika vardır. Bazılarını H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, adlı eserinde yayınlamıştır. Bk. Vesika : 11, 12, 27, 35, 56, 61, 110.

mara çevresinin ihtiyacı olan *ırgad* ve *çobanların* Anadolu'dan temin olunamıyarak, tâ Arnavutluk taraflarından getirilmesi, buna mukabil, *Anadolu levendlerinin*, bütün tehlikesine rağmen, Rumelinin en uzak yerlerine soygunculuğa gitmeleri de gene aynı ruh hâletinin ifadesi olarak alınabilir.

Hulâsa, çiftçi halkın, gerek çocuklarını medreselere vererek ve delikanlıları "*kapu*," aramaya yolluyarak, ve gerekse toprak-sızlık ve geçimsizlik yüzünden köyü terk etmek suretiyle, "*levendât*," ve "*suhteovât*," bölüklerinin doğmasına sebep oldukları buraya kadar tedkik edilen meselelerle anlaşılmış oluyor. Esasen, *suhtelerin* ve *levendlerin*, yavaş yavaş, kendilerine göre teşkilâtlanarak soyguncu bölükler halinde harekete geçmeleri tarihî bir vâkiadır ve bu da *Celâli isyanlarının* kronolojik sıra ile izahını ilgilendiriyor. Onun için, biz burada misaller vermiyoruz. Yalnız, şurasının kaydı zarurîdir: Suhteler, ilk defa nasıl medreselerden köy sahalalarına doğru harekete başlamışlar ise, sonuna kadar da hareketleri aynı kalmıştır. Yani, bunlar medrese talebesi olarak harekete geçtiler; gittikçe bölükleri kuvvetlendi; bâzan bir kaç bin kişi bir araya geldikleri oluyordu; *levendlerden* aralarına aldıkları az değilse de, bunları da talebe kisvesine sokuyorlardı. Bütün *suhteler* dâima, bağlı buldukları medreseye civar yerlerde faaliyetinde idiler; başka sancaklara umumî toplantılar veya "*cenk*," için giderlerdi. Yalnız, şefleri, mağlup oldukları zaman, meselâ, Amasyadan Bursa, İstanbul ve hattâ Edirneye bile kaçarlardı ve oradaki arkadaşlarına sığınırldı.

Bir "*kapu*," ya yerleşemiyen levendler ise, *harâmilikten* başka, icâbında sahte olarak, *sekbân* (bir beyin kapusunda asker), *yenîçeri*, *altı-bölük sipâhisi*, hattâ "*suhte*," kisvesi taşıyorlardı. 1550 sıralarında, âdetâ umumî bir hareket için fırsat bekliyerekten, türlü hadiseler çıkarmakta idiler. Nihâyet, Rumeli misâlinde söylediğimiz gibi, *timarlı sipahilerin* hükûmete karşı vaziyet almaya başlamaları levendlere bu fırsatı hazırlamakta idi. Timarlı sipahilerden pek çokları, bilhassa "*alçak hallü*," olanları, böyle *levendleri* yanlarına toplayarak alenen ayaklanmaya, kendi "*raiyyetleri*,"ni soymaya, yol kesmiye başlıyorlardı. Şu halde, kendi başlarına müstakil siyasî hareketler yaratmak kabiliyetinden mahrum olduklarını söylediğimiz *levendler* ilk resmî şeflerini *timorlı sipahilerin* şahıslarında bulmuşlardı. Bilhassa mukataaları ve pâdişah haslarını iltizam ile tutan *zaimler*, *çavuşlar*,

çok defa, yüz ikiyüz *levend* toplayarak, rastgele yerlere baskın yapmaya ve iltizam teahhütleri olan paraları ödememiye cesaret etmekteydiler. İşte *levendlerle* resmî hüviyet sahiplerinin birleşik hareketleri böyle gelişmeye başlamıştı. Zaten, büyük ictimâî karışıklıkta tahrip kuvveti olan *celâli bölüklerinin* "*levend*," adını alan "*çiftbozan*," unsur ile resmî hüviyet sahibi kimselerden ibaret olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Türkiye'nin klâsik rejim devrinde yarattığı "*ileri iktisadî-ictimâî devlet düzeni*,"ni yıkan bütün *celâli* kitleleri böyle bir temele dayanmaktadır. *Celâlîler* (yani *levend bölükleri*), *suhtelerin* medreselerine dayandıkları şekilde, aslâ bir yere bağlı değillerdi, Bunlar bugün burada, başka bir gün daha uzak bir yerde idiler. Çok geniş sahalar içinde dâimî dolaşmak *levend* dalgalarının ve onların başlarında bulunan şeflerin hiç bırakmadıkları bir gelenek olmuştur. Anadolu karışıklıkları bu halleri ile düşünüldüğü zaman, celâltliği devleti feodal rejime zorlayan bir hareket olarak kabul etmiye imkân yoktur. Çünkü, bir taraftan, *levendlerin* kendi muhitlerinde gruplanma geleneğinde olmamaları onları bir kalede (yani şatoda) uzun zaman oturma kabiliyetinden mahrum ettiğinden başka, diğer taraftan, şefleri de feodalizmin iktisadî şartı olan geniş mülk ve arazi sahibi değil, *levendleri* ile günü-gününe elde ettikleri soygun veya çebri salmalarla yaşayan kimselerdi. Burada izâhına lüzum gördüğümüz bir mesele de "*çiftbozan*," dediğimiz, köyden türeyen bu insanların yeni ictimâî kadroları içinde tâbi oldukları hayat şartlarının kendilerinde ve dolayısıyla bütün cemiyetin bünyesinde yarattığı ahlâkî soysuzlaşmadır.

Genç yaşta medrese hayatına atılış, yahut *raîyyetlikten levendliğe* geçiş, köy delikanlılarını her şeyden evvel âile hayatından ve evli yaşama imkânlarından mahrum ediyordu. 1550'de, köyde, şehirde, dağda, bayırda karşımıza çıkan *harâmî levend* ve *suhte bölükleri* temamiyle bekâr insanlardan ibaretti. XVI. asır Osmanlı cemiyetinin ortasında, bu kadar kalabalık genç kitlenin toplu bir şekilde, sonu gelmeyen bir bekârlık hayatı sürmeleri elbette bunların köydeki sağlam ahlâkî vasıflarını devam ettirmelerine imkân bırakmıyordu. Ayrıca, *Osmanlı rejiminin* büyük bir dâimî harp makinesi halinde çalışması, hele askerî ve idarî teşkilâtının hususiyeti bekârlık hayatını daha ziyade arttıran âmillerdendi. Bütün

ümerânın "kapuları,, binlerce bekâr *sekbân*ların toplandığı birer koğuş halinde idiler. Ulûfeye yazılarak kalelere bölük bölük *azap yeniçeri, sipahi, ve gönüllü* yollananlar bekâr yaşamak zorunda bulunuyorlardı. Nihayet, köylerden şehirlere muvakkat veya dâimî iş bulmaya gidenler de ömürlerini bekâr geçirmekte idiler.

Hulâsa, gerek devlet hizmetlerinin zarûreti ve gerek *çiftbozan reâyânın* içine atıldıkları yeni hayatın icabı olarak, XVI. asrın ortalarında, pek çok insanlar ömürlerinin en genç çağında bekâr yaşamak mecburiyetinde idiler. Bu anormal hayat *levendleri, suhteleri* ve hattâ devletin ve ümerânın resmî askerlerini ictimâî ahlâk nizamı için muzır yapmıştı. *Celâli hadiselerinde* görüleceği üzere, resmî hüviyetli şahısların emirlerinde hizmet eden insanların ve devletin ulûfeli askerlerinin köylerde halka yaptıkları zulümlerden en çok şikâyet mevzuu olan bir hal de, bu bekâr kimse-lerin gelip halkın evine konmaları ve bu vesile ile kadınlarına, kızlarına ve hattâ oğullarına tecavüz etmiye kalkmalarıdır. Hele kendilerini *Celâli* veya âsî *suhte* sayan bölüklerin, hareketleri esnasında, hiç bir ahlâkî kayda riayet etmeyişleri soysuzlaşmış bir iktisadî sistemin en normal bir ictimâî bünyeyi dahi nasıl bir ahlâksızlık uçurumuna sürükleyebileceğini isbat eden acı, ve fakat hakikat olan, bir ibret nümûnesidir.

Levendât ve *suhteâtın* ve onların tâbi oldukları bekâr hayatının şehirlerde yarattıkları maddî ve mânevî huzursuzluk köylerden daha evvel hiss olunmaya başlamıştı. İstanbul, Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Kayseri gibi büyük şehirlerde ahlâkın sür'atle bozulmasından doğan şikâyetler çoğalmakta idi. 1553'de açılan kahvehâneler⁵⁹, şehirlerde toplanan işsiz güçsüz levendlerin genç erkek çocuklarla içip eğlendikleri birer batakhâne haline gelmişlerdi⁶⁰.

Bu sıralarda Anadolu'nun her tarafında dolaşan "*gurbet ve çingeniyan taifesi*,, memleketteki geniş bekâr hayatını bir kazanç kapusu olarak istismara başlamışlardı. Köy, kasaba ve şehirlerin kenarlarına çadırlarını kuran, hattâ halkın içlerine kadar sokulan

⁵⁹ Âlî, ilk kahvenin İstanbul'da 1553 (961) de açıldığını yazıyor: *Küh-ül-Ahbar*, Nuruosmaniye yazması, Nr. 3407, vrk. 349.

⁶⁰ Bursa ve İstanbul kadılarına yollanan şu ferman bu durumu tasvir etmektedir: H. T. Dağlıoğlu, aynı eser, ves. 133. Bu rezâlet gittikçe Anadolu şehirlerinde de yayılmıştı. Bk. Müh. 31, S. 142.

ve sosyal nizâma karşı fazla lâubâlî olan bu göçebe zümreler, güzel kadınlar tedârik ederek, çadırlarında eğlenceler tertip ediyorlar ve levendleri celp edecek bütün sefâhat vâsıtalarına başvuru-yuyorlardı. "*Âlet-i lehv u lû'blar*," la bir takım şarkılar ve türkülerin yarattıkları müşterek âhenk bâzı şehir zenginlerinin genç delikanlılarını ve hattâ âile babalarını bile celp etmekte idi. Bu yüzden servetlerini batırarak "*hân ü manlarını*," yıkanlar haylı çoktu. "*Gurbet ve çingeniyan*," hakkında her taraftan devlet merkezine bir çok şikâyetler yapılması üzerine, alınan tedbirler de iyi bir semere vermemiş bulunuyordu. Bu ahlâkt fesat yuvalarını da gene, ancak, 1595—1610 ihtilâli temizliyecek idi.

Kısaca, *çiftbozan reâyadan* türeyen "*levendât*," XVI. asır Türkiyesinin hayâtını her cihetten tehdid eden ictimâî bir yara, halli lâzım gelen tehlikeli bir dâvâ idi. Daha Kanunî zamanında, hükûmet, levend bolluğundan dolayı, memleket nizamının ne kadar nazik bir vaziyette bulunduğunu çok iyi biliyordu. Kanunî Süleyman gibi bir pâdişahın, seferlere çıkarken, dönüşte memleketi tehlikeli bir siyasî karışıklık içinde bulma ihtimalini büyük bir endişe ile hissettiği aldığı tedbirlerden ve çıkardığı fermanlardan açıkça anlaşılıyor. Fakat meselenin bu cephesi tamamiyle siyasî tarihi ilgilendirdiği için, şimdi bunların izahını mevzû dışı saymaktayız. Burada asıl kaydı lâzım gelen bir nokta, *çiftbozan reâyânın* yahut daha umûmî adı ile, *levendâtın* zirâî iktisadiyat bakımından memleket düzenine ne gibi tesirler yapmış olduklarıdır. Bir defa, köy insanının çiftinin başından ayrılması zirâat eden insanların miktarını azaltmakta olduğundan dolayı, istihsalin eksilmesine sebep olacağı gayet tabiidir. Ayrıca, bunlar, ümeranın kapusunda, daha doğrusu, "*Ehl-i örf*," ün etrafında muazzam bir kalabalık teşkil ederek, hiç bir faydalı işi olmayan zararlı müstehlik bir unsur halinde yeniden çiftçi sınıfının üzerine musallat oldukları için, zirâî iktisadiyat bu cihetten de müşkül bir duruma düşmüş bulunuyordu. Türkiyenin geniş köy topluluğu, bu sırada, kendi sırtına "*levendât*," ın yüklediği ağırlığı diğer bütün iktisadî tazyiklerden daha fazla hissetmekte idi.

Bu bahsi bitirirken, "levendât,, meselesinin şu cihetine de ehemmiyetle işaret etmek lâzımdır: Bu hâdise, yani, çiftçi halkın kendi işinden soğuyarak "levend,, olması ve bu şekilde ziraatte bir nevi gayrı-şuûrî (yahut tabii) grev halinin doğması, koca *Osmanlı imparatorluğu* içinde, yalnız Anamemleket (Türkiye) ictimâî bünyesine mahsus tipik bir hâdisedir⁶¹. Onun için, *Osmanlı imparatorluğunda*, bünyesine bu hastalık ârız olan sahaların coğrafi hudutları bugünkü Türkiyenin siyasi hudutlarına hemen hemen mutabık geliyordu. Yalnız, aşiret hayatı biraz ibtidai kalmış olan Şarkî Anadolunun bâzı yerleri bundan hariç kaldığı gibi, aksine olarak, cenupta Haleb'i, garpte Bulgaristanı ve Garbî-Trakyayı içine alan Rumeli sahası da Anadolu ile birlikte aynı iktisadî ve ictimâî buhrana sahne olmakta idiler.

Şu halde, bütün *Osmanlı İmparatorluğuna* ârız olan iktisadî darlığın Anadolu Türk topluluğunda bu şekilde, hususî karakterli bir ictimâî mücadele tipi yaratmış olması ictimâiyatçıların dikkatle üzerinde çalışmaları lâzım gelen pek mühim bir mevzu meydana getirmektedir. Ancak, hukukî, iktisadî, idarî vesair bakımlarından, memleketin asırlar boyunca geçirdiği hayat safha safha tetkik olunarak, cemiyetimizin ictimâî-siyasî ve ictimâî-iktisadî hayatında dinî prensiplerin, millî geleneklerin, siyasi icapların, coğrafi ve tabii şartların, ve hattâ geopolitik tesirlerin oynadıkları roller, hiç olmazsa esas hatları ile, tarih sahifelerine geçirilmedikçe, bu gibi çalışmaların tam verimli olamayacağı muhakkaktır. Halbuki, bugünkü ictimâî-ikti-

⁶¹ Önceleri Rumelinin hıristiyan reâyası arasında da kuvvetli bir levendlik temayülü mevcut idi. Hattâ, yerinde söylendiği gibi, Rumelili "kefere levendleri" Marmara ve Edirne çevrelerindeki "ekâbir" çiftliklerine çobanlık ve ırgadlık etmeye geliyorlardı. Fakat bu gibi haller XVI. asrın sonlarına doğru kaybolmuş idi. Hattâ aynı sükûnet o taraflardaki müslüman-Türk halk arasında da teessüs etti. Bu suretle, 1550'den başlayarak asrın sonlarına doğru gidildikçe, Rumeli yeni bir iktisadî düzene intibak etmekte ve âsâyişi de düzelmekte iken, aksine, Anadolu mevcut iktisadî sistemi yıkmak için bütün hızıyla ictimâî bir buhrana sürükleniyor ve başka bir yeni iktisadî düzenin doğması ihtimali de görünüyordu.

sadî yürüyüşümüze tamamen millî olan yeni bir istikamet vermek istediğimiz takdirde, kuracağımız ictimâî mektep Türkiye tarihinin, her cephesiyle, bu şekilde bir metodun ışığı altında, yapılacak derin tedkiklerinden çıkmak zorundadır.

Şimdi, ziraf itisadiyatta buhran adlı bahsimizin son kısmı olan "hububat darlığı," meselesini tedkik etmek suretiyle yukarıdan beri anlattığımız köy topluluğunun derinliklerinde görülen iktisadî-ictimâî karışıklıkların tabii neticesi olan istihsal azalmasını izaha çalışacağız.

3 — Hubûbat darlığı

Her köylü aileye sürebileceği miktarda toprak tasarruf etmesini sağlayan Osmanlı arazi rejimini ve dolayısıyla "*ilerî köy*," dediğimiz ictimâî-iktisadî düzeni mütemediyen soysuzlaştırmaya çalışan faiz ve çiftlik faaliyetleri hakkında bundan evvelki bahislerde hayli teferruatlı bilgi vermiş bulunuyoruz. Geçen izahlardan anlaşılacağı üzere, çiftbozan reâyânın gittikçe artmakta bulunması Türkiye çiftçi sınıfını memleket iktisadiyatı için âdeta tahrip edici müstehlik bir kitlenin kaynağı haline getirmişti. Umûmî nüfusun üstün bir çoğunluğunu teşkil etmiş bulunan geniş köy topluluğunun, zararlı bir takım kazanç unsurları tesiriyle büyük bir iktisadî ve ictimâî çöküntüye sürüklendiği hakkında verdiğimiz malûmat tarihî bir vâkıanın ifadesi ise, devletin ziraf istihsal sahasında bu yüzden mühim kayıplara uğramış olacağı çok tabii bir netice halinde belirlemek icabeder. Hakikaten, bu bakımdan yaptığımız tetkikler Türkiye'de, hattâ bütün Osmanlı imparatorluğunda, durmadan ilerliyen ve dâimleşen bir hububat darlığının mevcudiyetini ortaya koymuştur. Bütün Anadolu'da, XVI. asrın sonlarına doğru kıtlığın devamlı olmağa başlaması başka türlü izah olunamaz. Bunun en büyük âmili köy topluluğunda görülen kararsızlıklar olmakla beraber, bâzı yıllar mahsûlün noksan elde edilmesi ve Avrupanın, memleketten, fazla hubûbat çekmesi gibi sebeplerin de zahire darlığında mühim rol oynamış olduklarını unutmamalıdır.

Bu hale göre, Türkiyenin uzun müddet için pençesine düşmüş bulunduğu devamlı kıtlık hâdisesinde ziraf istihsal düzenine âriz

olan muvazenesizliğin payı ne olabileceğinin kestirilmesi, diğer iki sebebin, yâni mahsulün kısa olması ve Avrupaya zahire (o zamanın tâbiri ile tereke) kaçırılması meselelerinin vüs'atini bilmeye bağlıdır. Fakat biz çalışmalarımızı bu derece derinleştirmiş bulunmadığımız için, şimdilik bunu yapamayacağız. Maamafih, kıtlığın devamlılığı ile birlikte, kısa mahsül yıllarının dahi devamlı olamayacağı tabii ve Avrupaya "tereke kaçırılması," hususunun da hubûbât darlığındaki tesirleri ancak sahillerde ve sahillere civar yerlerde hiss olunmuş bulunduğu kat'îdir. Onun için, bütün Türkiye sathına şâmil dâimî hububat darlığını, esas itibariyle, köy topluluğundaki ictimâi-iktisadî bünye kararsızlığının doğurmuş bulunduğunu kabul etmek zarurîdir. Devletin içinde bulunduğu büyük iktisadî buhranın bu cephesini, yani hubûbât azlığının safhalarını anlatmak sûretiyle, bu hususta daha vazih bir fikir vermek mümkün olduğu için, şimdi elimizdeki imkân ölçüsünde bunu yapacağız.

Memlekette normâl hubûbât istihsalinin mevcut nüfusun ihtiyacı nisbetinde olmayışı hâli acabâ ne kadar eski bir tarihe dayanıyor? ve Osmanlı rejiminin kuruluşundan beri, köylünün devlet kapusunu kendi tarlasında çift sürmüye tercih etme temâyülünde olduğunu bildiğimize göre, hubûbât darlığının hiss olunmaya başlanması da o kadar eski midir?

XVI. asırdan evvelki zirâi iktisâdiyât hakkında henüz hiç bir bilgi tesbit etmemiş bulunduğumuz için, bu suallere doğru cevap vermek mümkün değildir. Ancak, İbn-i Battuta'nın Anadoluyu ziyaret ettiği yıl mahsül normal olmuş ise, bu seyyahın yiyecek maddelerinde gördüğü aşırı ucuzluğun ileri bir istihsale delâlet edeceği âşikârdır⁶². Diğer taraftan, çok eskiden beri hıristiyan memleketleri için Anadolu'nun ucuz bir hububat pazarı olduğunu ve Yıldırım Bayezid'in kendi saltanatı zamanında memleketten Avrupaya hubûbât ihracı meselesini siyasî bir silâh olarak kullandığını da biliyoruz⁶³. Devlet "harbî," addettiği memleketlere İmparatorluktan buğday yollanmasını yasak etmiş bulunmakta idi. XV.

⁶² Seyyahın ekmek fiyatı hakkında verdiği rakkam diğer fiyatlardan biraz yüksek bulunmuştur: İbn-i Battuta (türk. terc.), C. I. S. 351.

⁶³ Max Silberschmidt, *Venedik menbâlarına nazaran Şark Meselesi* (Türk. terc.), S. 58.

asra âit buğday fiyatları hakkında evvelce verdiğimiz rakamları ⁶⁴ hatırlıyacak olursak bu maddenin devamlı sūrette, oldukça ucuz kaldığını görürüz. Şu halde, çiftçi halk arasında *çiftbozan* reâyânın nisbeti ne olursa olsun, Kanunî devrinden evvel Türkiyede umûmiyetle bir "devamlı hubûbât kıtlığı,, meselesinin mevcut olmadığı kabul olunabilir.

XVI. asırda ise, vaziyetin sūratle deđiştđđi gör÷lmektedir; hele bu asrın ortalarından itibaren, devlet ciddi bir " *tereke kıtlığı* ,, (hubûbât darlığı) hissetmeye başlamış bulunuyordu. Ordunun, paytahtın ve hemen bütün büyük şehirlerin buğday ihtiyaçlarını karşılama işinin günlük resmî muhaberatta pek fazla yer tutması bunun en katî delilidir. Hükûmetin uğraşmakta olduğu bir çok iktisadî meseleler arasında " *tereke* ,, işinin bu suretle başta gelişine bakarak diyeceğiz ki, Türkiye iktisadî târihinin en mühim mevzularından birisi (hiç olmazsa 1500'den itibaren) hubûbât meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakikaten, eyi tetkikine imkân bulduğumuz bu asırda, memleketten Garp memleketlerine yapılan hararetili buğday kaçakçılığını önlemek için, devlet büyük emekler sarfına mecbur kalıyordu. Buna rağmen, geniş Anadolu ve Rumeli sahillerinden kaçakçılık suretiyle yapılan buğday ihracâtı bir türlü durdurulamamakta idi. Limanlara yakın yerlerde türeyen bir takım " *madrabazlar* ,, büyük depolar tesis etmişlerdi. Bunlar zahireyi " *narh-ı ruzi* ,, ye nazaran yüzde yirmi ve bazen daha fazla bir fiyat farkı ile halktan toplayarak, anbarlarına doldurduktan sonra, gizlice " *frenk gemilerine* ,, yükletmekte idiler. Halbuki, aynı sıralarda İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirleri beslemek mühim bir dert halinde idi. Artık Kanunî devrinin sonlarına doğru " *tereke yasağı* ,, yalnız hükûmetin " *harbî* ,, ye karşı iktisadî bir tazyik vasıtası değil, bizzat halkın da kıtlığa uğramamak dâvâsı idi. Onun için, bu sıralarda dışarıya buğday kaçırma yollarını kapatacak her tedbire baş vuruluyordu. Bilhassa tabii âfetler yüzünden mahsulün kısa olduğu zamanlarda bile, bahsettiğimiz " *madrabazlar* ,, la sahillerde bulunan *timarlı sipahi, yeniçeri, kadı, müderris, ümerâ* vesair resmî şahsiyetlerin Avrupalı gemilerine gizli gizli buğday sattıkları hakkında haylı şikâyetler vardır. Fakat, dediğimiz gibi, impatorluktaki buğday kıtlığı yalnız

⁶⁴ Belleten, C. XIII, Sayı 51, S. 529.

dışarıya yapılan zahire kaçakçılığından ileri gelmiyordu. Öyle olsaydı, açlığın sahil çevrelerinden içerele tesir etmemesi lâzım gelirdi. Halbuki, bütün imparatorluk, bilhassa Anadolu, 1550'den beri, bâzan hafif bâzan şiddetli olmak üzere, devamlı bir kıtlık devrine girmiş bulunmaktaydı. Bu tarihten evvelki kıtlıkların genişliğini bilmiyoruz. Bêlin'in kaydına göre, 1494—1503 yılları arasında Türkiye müthiş bir kıtlık ve bununla birlikte büyük bir vebâ geçirmişti; bir akçeye, 50—60 dirhem un güç bulunmuştu ki⁶⁵, böyle büyük bir açlığı biz ancak 1595—1610 yılları arasında geçen uzun Anadolu karışıklıkları sırasında görmekteyiz⁶⁶.

Edremid şer'iyye sicillerinde geçen bâzı dâvâlar dolayısıyla, Bursa ve Balıkesir taraflarında, 1525 (932)'den 1527 (934)'ye kadar üç mahsûl yılında müthiş bir çekirge tahribâtı olduğunu anlıyoruz. 1528'de ise, ekinleri su kesmiş ve çiftçilerin çoğu tohumlarını bile alamamışlardır⁶⁷. Hükûmet merkezinden Balıkesir sancakbeyliğine ve kadılara yollanan bir fermada, 1528'de halkın yine çekirgeden endişe ettiklerinden bahsolunarak, çekirge yumurtalarının imha olunmaları için, köylülerin seferber edilmeleri emredilmekte idi⁶⁸. Bu kayıtlardan, adları geçen sancaklarda üstü üstüne dört sene mahsûl olmadığını anlamakla beraber, aynı halin daha hangi sahalarda meydana geldiğini bilmiyoruz. Hele bu türlü kıtlıkların kaç senede bir görüldükleri hiç belli değildir. Bununla beraber, böyle kıtlıkların iktisadî darlığı büsbütün arttırdıklarını ve çiftçilerin levendliğe geçmelerini çabuklaştırdıklarını tahmin etmek lâzımdır. Bizim burada tetkik edeceğimiz cihet, tabii âfetlerin tesirleri değil, daha ziyade köy topluluğunun geçirmekte olduğu ictimâî-iktisadî buhranın hubûbât istihsalini azaltması ve bundan doğan daimî kıtlıktır.

Çiftliklerden bahsederken, eski ziraî iktisadiyat düzenini yıkan bu yeni ziraat sisteminde, yani büyük *çiftlikler* rejiminde daha ziyade hayvan beslemeye ehemmiyet verildiğini, tarlalarını satan köylülerin, *levend* olarak, köyden ayrıldıklarını

⁶⁵ Bêlin, *Türkiye iktisadî tarihi* (Türk. terc.), S. 102.

⁶⁶ Fiilen 1550'den başlayarak, III. Mehmed ve I. Ahmed zamanlarında hakikî bir ihtilâl halini alan bu büyük ictimâî karışıklıklara ait uzun bir eseri hazırlamaktayız.

⁶⁷ Topkapı Sarayı Arşivi, Edremid Ş. Sc. No. 4, S. 139.

⁶⁸ Topkapı Sarayı Arşivi, Edremid Ş. Sc. No. 15, S. 110.

söylemiştik. Bunun tabii neticesi olarak, pek çok arazi yavaş yavaş mer'â haline geliyordu. Üçüncü Murad devrinin sonlarına yaklaşırken, vezirler, ümerâ, kadılar, müderrisler, kapukulları, çavuşlar, müteferrikalar, hulâsa, köylerde en iyi tarlalar peyda eden resmî hüviyetli pek çok kimseler sürülerle koyun beslemeyi âdet edinmişlerdi. Çünkü, sâhil ne kadar uzak olsa da, hayvanları çabuk ve az masrafla limanlara indirmek daha kolay olduğundan, hububât ekiminden kârlı idi. Bu yüzden, yalnız mer'âlar genişlemekle kalmıyor, ekilen tarlalar da sürülerden hasar görüyordu. Şu halde, dışarıya olan zahire kaçakçılığının sahillerdeki tesirleri muhakkak olmakla beraber, asıl içerdeki kıtlığın sebebi böyle bir istihsal değişikliği olduğu şüphesizdir. Fakat, tedricî olan bu hâdiseyi zamanın *ricali* ve *kadılar* anlıyamamışlar, kıtlığın harice buğday kaçırılmasından ve madrabazların hububatı "der an bar etmelerinden," doğduğunda ısrar etmişlerdir.

Hubûbât istihsalindeki azalmanın her şeyden evvel devlete yüklediği zorluklar ehemmiyetlidir. Bunlardan birisi büyük şehirlerin iâşesiydi. İstanbul'a zahire tedariki işi ile doğrudan doğruya hükümet ilgileniyordu. Esasen bu sayededir ki, biz de memleketin iâşe durumu haykında kâfi bilgi edinebilmekteyiz. Diğer büyük şehirlere erzak tedâriki ile kadılar meşgul olmakta idiler.

Hükümet için karşılaşılan ikinci büyük mesele sefere çıkan ordunun beslenmesindeki zorluk idi. Evvelce yalnız sefer yolu üzerine düşen yerlerden "nüzül," ve "sürsat," zahireleri alınır, menzillere uzak sancaklardan bedel toplanırdı. Fakat XVI. asrın ortalarından başlayarak, sonlarına kadar, yavaş yavaş menzillerin bulunduğu mıntakalardan kâfi zahire bulunamamaya başlamış ve çok uzak sancaklarda toplanan zahirelerin aynen sevki icap etmişti. Bunun için lâzım gelen "mekkâre kiralarını," da halk ödemeye mecbur kaldığından, artık sefer masrafları reâyâ için tahammül edilmez dereceye çıkmış bulunuyordu.

Bir taraftan, hükümetin kendi işlerinde çektiği zorluk, diğer taraftan, sancaklardan hubûbât darlığı ve bu husustaki yolsuzluklar hakkında gelen bitmez tükenmez şikâyetler, tabii olarak, devleti gıdâ maddelerinin satışında bir rejim kurmaya sevk etmiş idi ki, bu da, hem harice hayvan ve hububât ihracının yasaklığı ve hem de dahilde bir sancaktan diğerine bile hubûbât verilme-

sinin men'i, ancak zaruret hallerinde, hükümet merkezinin vesika-siyle kadıların, tayin edilen miktarda hububât mübayaasına müsaade edebilmeleri şeklinde ifade olunabilir.

Zahire üzerine konan bu kadar sıkı satış kayıtlarının faydası yanında zararı da görülmektedir. Bu usûl her şeyden evvel memleketin tabii iâşe sistemini bozuyordu. Meselâ, ellerindeki emirleri fırsat bilen Ankara ve Eskişehir kadıları Bursa zahirecilerinin hububât toplamalarına müsaade etmiyorlardı. Bursa sancağındaki kadılar da İstanbul'dan gelen erzak mübayaacılarını kadıliklarından kovmakta idiler. Teke (Antalya) ve Hamid (Isparta) sancakları da adalara ve Ege sahilleri halkına ne koyun ve ne de buğday satmamaya başlamışlardı.

Şimdi esaslarını izah ettiğimiz bu durumla ilgili hâdiseleri kaydedelim :

Evvelâ, memlekette, hububât istihsâli yerine, koyunculüğün daha fazla revaç görmeye başladığını söylediğimiz halde, İstanbul'a ve orduya kasaplık koyun tedarikinin sonu gelmez bir dert halinde uzayıp gitmesi nasıl izah olunacaktır⁶⁹. Hâdiselerin iyi müşahedesi bunun hayvan azlığından değil, birinci derecede, dışarıya olan daha kolay hayvan kaçakçılığından, ikinci derecede de, İstanbul'da tatbik olunan çok düşük narh dolayısıyla, bu büyük şehre kimsenin koyun getirmek istememesi yüzünden ileri geldiği kanaatını verir. Hakikaten, Rumeli'den ve Anadolu'dan istendiği kadar koyun, İstanbul için yola çıkarılıyor, fakat sürüler yollarda izlerini kayıp ederek, ya Edirne, Bursa gibi etin daha pahalı olduğu yerlere veya sahillere iniyorlardı⁷⁰. Meselâ, 1558 (13 Şevval 966)'de Sofya kadısına yazılan bir hükm-i hümayunda bu şehirde oturan Kara-oğulları Nasuh ve Abdi adında iki zengin şahsın, ceplerdeki koyunları toplayarak, Selânik'e indirdirdikleri, bu yüzden İstanbul'a buralardan koyun alınmadığı yazılarak, bu şahısların, ceza olmak üzere, devlet merkezine kasap tayin olundukları bildirilmişti⁷¹.

Bütün memleketin dâvâsı olduğunu söylediğimiz "tereke,, mese-

⁶⁹ Bu meseleye âit bâzı vesikaları Ahmed Reîk, *X asr ı hicride İstanbul, adlı eserinde* negretmiştir.

⁷⁰ Müh. 3, s. 101; Müh. 5, S. 212.

⁷¹ Müh. 3, S. 52.

lesi daha mühimdir. Bütün *Osmanlı imparatorluğu* sahillerinden Avrupa'ya gizli hubûbât satışları bir türlü men'olunamıyor, aç kalan halk mütemadiyen şikâyetle bulunuyordu. 1558'de, Bergama ve Güzelhisar kadılarına yazılan bir *hükm-i hümayunda*, "Deniz Değirmeni,, adındaki yere Karaburun'dan Ahmet, Nasuh ve Mâden adındaki *reislerin* dâimâ gemi ile gelip buralardaki kazâlardan topladıkları zahireleri "*Darü'l-harb*,,e alıp gitmeleri yüzünden "vilâyete müzayekaverip,, halen yine buralarda "nice gemiler olup men' için adam yolladıkda gemilerdeki levendât katle,, teşebbüs ettiklerinden, hiç bir şey yapılamadığının hükûmete şikâyet edilmiş bulunduğu ifâde olunarak, "*ilerleri*,, (halkdan teşkil olunan milis kuvvetleri) yardımı ile adı geçen *reislerin* ele geçirilmeleri emri verilmişti⁷². 1559'da da, Gümölcine kadısı tarafından yapılan şikâyetle, bu sancakda, bir taraftan zahire toplaması, diğer taraftan, *madrabazların* hubûbâtı depo etmeleri yüzünden, kıtlık başladığı haber veriliyordu⁷³.

Sarayın ve askerî ocakların ihtiyaçları olan hububâtı satın almak üzere, sancaklara çıkan memurlara kendi arzusu ile kimse zahire satmıyordu. Ayrıca, pâyitaht halkının ihtiyacı için, ellerindeki emirlerle kadınlara giden bir takım *gemi reisleri*, bu fırsattan istifade ederek, "*deryaya*,, bir kaç defa buğday götürdükten sonra, ancak İstanbul'a zahire getirmekte idiler. Meselâ, zengin bir hıristiyanın kefaletiyle, 100 mud zahire almak üzere kendisine ferman verilen bir hıristiyan gemici, 1559 (Gurre-i şaban 967)'da, narh 20 - 18 akçe iken, 24 den topladığı hubûbâtı harice satmış ve böyle bir kaç seferden sonra nihâyet şikâyet olunmuştur⁷⁴.

Halktan, hakikî fiatı ile değil de, kadıların takdir ettiği narh ile ve cebren alınarak İstanbul'a götürülebilen maddeler bu büyük şehirde muntazam tevzi olunamamakta, *madrabazların* eline düşmekte idi. Bunlar elde ettikleri peynir, pirinç, zeytinyağı, pastırma, buğday, un vesair yiyecekleri depolarına doldurduktan sonra, geceleri gemilere yükleyip Bursa ve İzmit taraflarına kaçıyorlardı⁷⁵. Anadolu'da hubûbât darlığı dâimî şekil aldıkça, Marmara ve Çanakkale sahillerinde, Rumeli'den Anadolu yakasına harâretli

⁷² Müh. 3, S. 312.

⁷³ Müh. 3, S. 312.

⁷⁴ Müh. 3, S. 484.

⁷⁵ Müh. 3, S. 426 (İstanbul Kadısına 25 Ramazan 967 tarihli hüküm).

bir buğday nakliyâtı başlamıştı. Kadılara kazalarından harice buğday sattırmamaları hakkında evvelce sıkı emirler verilmiş olduğundan, *gemi reisleri*, istedikleri zahireyi yükliyelemek için, sahilleri muhafaza eden şahıslara ve hattâ kadılara rüşvet vermek mecburiyetinde kalıyorlardı.

1564'de Anadolu'da büyük bir kıtlık çıktığı görülmüştür. Çeşmeden yollanan bir arzda, açlığın dehşetinden bahsolunuyorken, halkın ekserisinin "ot otladıkları,, kaydolunmuştu ⁷⁶. Bir İstanbul kilesi (20 okka) buğday 45—50 akçe idi. Bir akçeye 150 dirhem un veriyorlardı. Anadolu'nun bütün Ege mıntakası halkı, İstanbul'a müracaat ederek, Rumeli'den buğday satın almalarına müsaade olunmasını istediler. Yollıyacıkları gemicilerin verilen zahireyi götürüp istenen yerlerde satacaklarına dair kefil vermeleri şartıyla, müracaatta bulunan kadılıklara on binlerce kilelik vesikalar (hükümler) verildi. Böyle vesikalarla gelmiyenlere aslâ hububat vermemeleri için de Selânik, Drama vesair sancaklardaki kadılıklara emirler yollandı ⁷⁷. Böyle bir darlıkta bile, hattâ Anadolu sahillerinden. dışarıya olan buğday kaçaklığı devam etmekte idi ⁷⁸.

Keşan da, *sipahi*, *zaim* vesair resmî hüviyet sahiplerinin arabalarıyla ve atlarıyla alenen zahireleri iskelelere indirip gemilere yükledikleri, Bursa'da zahireleri toplıyan *madrabazların* bunları götürüp Mudanya'da anbar ettikleri merkeze bildirmekte idi ⁷⁹.

Karahisar-ı Sahip ve Kütahya taraflarında aynı kıtlık yılında buğday fiatlarının biraz daha düşük olduğu görülüyor. Meselâ, Bolvadin'de bir İstanbul kilesi buğday 32—34 akçeye idi ⁸⁰.

Bu durum Rumeli'den Anadolu'ya olan zahire kaçaklığını çok fazıalaştırdı. Hükümet merkezi nakliyâtı gene de serbest bırakmıyor, ancak vesika ile götürülebilmesinde ısrar ediyordu ⁸¹.

1565 yılında kıtlık vaziyeti düzelmedi. Rumeli'den Anadolu'ya ve "*kefere gemileri*,,ne buğday verme faaliyeti hararetle de-

⁷⁶ Müh. 6, S. 435,

⁷⁷ Müh. 6, S. 108 (Satın alınmasına müsaade olunan mikdar 124 bin kile - 3300 ton idi).

⁷⁸ Müh. 6, S. 43 ve 60 (Karasi beyine ve Edremid kadısına hüküm).

⁷⁹ Müh. Müh. 6, s. 436 - H.T. Dağlıoğlu, aynı eser, Ves. 32 ve 34.

⁸⁰ Müh. 6, S. 429.

⁸¹ Müh. 6, S. 10 ve 207.

vam etmekte idi. Halbuki, aynı sene Kanunî Süleyman'ın 1566 seferi için menzillere zahire yığılmak üzere, bütün Rumeli taraflarına adamlar yollanmıştı ve halktan alınacak un'un her kilesi için de 10 akçe ödenmesi emrolunuyordu. Serbest fiat ise 25—30 akçeden aşağı değildi. Onun için, hiç kimse ununu vermek istemiyor, köylüler zahire verecek iktidarda olmadıklarını bildiriyorlardı⁸². Bütün itirazlara rağmen, yapılan geniş mübayaalar⁸³ kıtlık yaratmakta gecikmedi. Edirne ve Sofya'dan, şehirlerde halkın aç kaldıkları ve satın alacak zahire bulunamadığı hakkında şikâyetler geldi.

Aynı sıralarda Garbî Anadolu da kıtlık çektiğinden, İstanbul iâşe sahası Anadolunun Karadenize sahil olan sancaklarına doğru genişletildi. Bolu, Kastamonu, Canik (Samsun), Amasya kadılarına fermanlar yollanarak, varan adamların buğday satın almalarına ve kira ile iskelelere indirmelerine müsaade ve yardımda bulunmaları için emir verildi. Fakat, "tereke,, kıtlığı umumî olduğundan, bütün bu sahalarda da *madrabazlar* buğdayları ortadan kaldırmışlardı. Hükûmet bunların depolarındaki zahirelerin hiç tereddüt etmeden müsadere olunması için kadınlara selâhiyet veriyordu⁸⁴. Bir taraftan da bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hubûbât yüklenmesi devam etmekte idi⁸⁵. Ayrıca, Rumeli yakasından Anadoluya gemiler, kayıklar mütemediyen zahire taşıyorlardı. Hükûmet, buğday satışlarına koyduğu kontrol işindeki muvaffakiyetsizliğinin kadıların dürüst hareket etmemelerinden ileri geldiğini öne sürerek, kendilerine şiddetli ihtar fermanları yollamakta idi⁸⁶. Bu kadar geniş kıtlığa rağmen Dubrovnik beylerine binlerce mud "tereke,, verildiği hayretle görülmektedir⁸⁷.

Hububât meselesi imperatorluk için o kadar mühim bir dâvâ oluyordu ki, 1565 (973)'de Basra beylerbeyisine yollanan bir hükümde, "cezaire ve cümle hariç vilâyete,, demir, kurşun, silâh

⁸² Müh. 5, S. 368.

⁸³ Meselâ, yalnız Belgrad havalisinde 500 bin kile (13 bin ton) un yığılmıştı: Müh. 5, S. 368.

⁸⁴ Müh. 5, S. 339.

⁸⁵ Müh. 5, S. 144 ve 145.

⁸⁶ Müh. 5, S. 186.

⁸⁷ Müh. 5, S. 13 (Meselâ, 9 Muharrem 971 tarihli bir hüküm ile 3 bin mud).

çıkarılmasının kat'î surette önüne geçilmesi emrolunurken, zahirinin dahi satılmasının yasak olduğu ilâve olunmuştu. Halbuki, daha evveleri Şark hudutlarında hubûbât yasağı bahis mevzu değildi ⁸⁸.

Diğer iktisadî zorluklar üzerine, bu şekilde, bir de dâimî kıtlığın katılması şüphesiz köylerdeki hayatı daha fazla güçleştirmiş ve fakir halk için yaşama imkânları büsbütün azalmıştı. Büyük şehirler için kadıların takdir ettikleri "*narh-ı rûzî*," den hubûbât ve erzak toplanması çiftçi halkı büsbütün sıkmakta idi. Hele zahirelerin nakli işi de çoğu zaman ucuz bir kira ile köylülere yüklenmekte, yahut kendi buğdaylarını götürüp şehir pazarlarında satmaları için buğday sahipleri yola çıkarılmakta idiler. İstanbulun iâşesi halk için pazara mal götürmek değil, müthiş bir "tekâlif-i şâkka," olmuştu. Bunlarda da adâlet temin olunamıyordu. Asıl, çok hububatları olan resmî hüviyet sahipleri ve madrabazlar ekseriyâ kendilerini kurtarıyorlardı. Buna mukabil, fakir halkın yiyecekleri bile alındığı görülmekte idi. Bu şartlar altında, köyde barınamıyanlardan pek çok insanlar da şehirlere göç etmeye başlamışlardı. 1567 sıralarında İstanbulun nüfusu göze çarpacak kadar fazla artmış bulunuyordu. Haslar kadısına yazılan bir çok *hükm-i hümâyunlarda*, kadılığına tâbi Kasımpaşa, Fener, Eyüp ve Kâğıthâne semtlerinin evlerle dolduğu, Anadolu'dan ve Rumeliden gelip buralarda bina kuranlar yüzünden şehrin fazla erzak darlığına düştüğü, hem de geldikleri yerdeki tarlalarının hâlî kalmasından sipahilerinin zarara girdikleri bildirilmekte idi. Teftiş yapılarak, gelişleri beş seneyi geçmemiş olanların derhal eski yerlerine yollanmaları için emir veriliyordu. Kırkçeşme ve Kağıthâne tarafları köylerden gelen halk tarafından kâmilen bağ ve bahçe haline getirilmiş, bu yüzden buralardan câmilere ve imâretlere geçen su yolları bozulmuştu. Böyle yerlerin iki tarafından üçer zirâ' genişlikte toprakların boşaltılması da kadılardan isteniyordu ⁸⁹.

Tabii olarak, bu kadar kalabalık büyük de bir sefalet getirmiş ve bu da fuhşu artırmıştı. Nitekim, İstanbul kadılarına yollanan bir fermenda, mahalleler teftiş olunarak, fâhişelerin ve

⁸⁸ Müh. 5, S. 25 (Basra beylerbeyisine, 15 Muharrem 973).

⁸⁹ Müh. 7, S. 46 ve 53.

uygunsuz adamların şehirden sürülmesi, şarap ve *tatar birasının* yasak edilmesi emri çıkarıldı ⁹⁰.

İkinci Selim'in saltanatı sırasında iâşe darlığı ve kıtlık daha fazla ilerlemiş görülmektedir. Her tarafta hububât kıymetli maddeler arasında yer alıyordu. Kadılar kendi kazâlarını "*tereke*," sınıtısında bırakmamak gayesiyle, komşu kazâlara ve sancaklara hubûbât ve yiyeceğe ait şeyleri çıkarttırmamak için daha sıkı hareket etmeye başladıkları, bazen "Emr-i şerf," i bile dinlemedikleri oluyordu. Rodos adası halkının etlik koyun ve buğday ihtiyaçlarını öteden beri Hamit ve Teke taraflarından tedârik etmeleri âdet iken, bu sancakların beyleri ve kadıları artık buna mâni olmaktâ idiler; ve Rodos beyinin şikâyetlerine göre, ada ihtiyacı için bu sancaklardan satın alınan koyunlar ve erzak, yollardan geri çevrilmişti ⁹¹. 1573 'de, sarayın ihtiyacı için Bursa sancağına buğday ve un satın almaya varan "*simitçiler*," Bursa kadısının danışmendleri ⁹² ve nâibler tarafından döğülerek topladıkları ellerinden alındı. Bolu ve Kastamonu sancaklarına, İstanbul için zahire toplamıya varan tüccarlara da buralardan hiçbir şey aldırılmıyordu ⁹³. İnönü ve Bozüyük'te bulunan Kasımpaşa imaretinin mütevellisi, Eskişehir ve etrafından, imâret ihtiyacı için erzak toplamaya vardığında, ferman getirmediğe hiç bir şey satın almasına müsaade etmediler. Hattâ getirilen fermanla kaydolunmadı diye, etlik koyun vermediler ⁹⁴. Selânik yahudilerinin Sofya ve civarlarındaki bal ve yağ gibi maddeleri toplayıp götürmeleri yüzünden, Edirne bakkalları kendilerinin eski iâşe sahaları olan buralardan hiç bir şey alamaz olduklarını şikâyet etmişlerdi. Paytaht için cebri etlik koyun ve erzak toplanması her tarafta devam ediyordu. Ayrıca, hükûmet, Kefe, Bağdad, Hicaz taraflarında kıtlık oldukça, ağır masraflarla oralardaki askere de buğday ve un yollamak zorunda kalmakta idi. 1568 'de Kefe için Sivas, Amasya Şarkikarahisar ve Çorum taraflarına binlerce kile buğday toplamak üzere, memurlar yollanmış, fakat kadıların ve memurların

⁹⁰ Müh. 7, S. 54 ve 57.

⁹¹ Müh. 7, S. 394; Müh. 9, S. 58.

⁹² Sahn medreselerini bitirerek kadı olmak üzere staj yapanlara bu isim veriliyordu.

⁹³ H. T. Dağlıoğlu, aynı eser, ves. 113; Müh. 27, S. 363.

⁹⁴ Müh. 24, S. 225.

yolsuzlukları, madrabazların hubûbât kaçırmaları gibi sebeplerle, pek büyük zorluklar çekilmişti⁹⁵. “ Küffâra bir habbe tereke,, kaçırlmasına meydan verilmemek üzere, Rumeli taraflarındaki sancak beylerine yollanan şu ferman hubûbât hususunda memleketin ne kadar zor bir durumda olduğunu gayet iyi göstermektedir.

1571 (21 Zilhicce 979) 'de çıkan bu fermanla, dışarıya hububat kaçıranlar, ister *emin* veya *vüzerâ voyvodaları*, ister diğer şahıslar olsun, aslâ himaye olunmayarak, “ haklarından gelinmesi,, için evvelce emir verilmiş olduğu hatırlatıldıktan sonra, mahsul harmana gelmek üzere olduğu şu sırada, köylülerin deniz kenarlarına harman dökmelerine müsaade olunmaması, herkesin elde ettiği mahsul tesbit olunarak, tohumları ve ihtiyaçları kendilerine bırakıldıktan sonra geri kalanının toplanıp, her köyde bir veya iki anbarda yığılması ve hiçbir anbarın müsaadesiz açtırılmaması, kaç anbar ve bunlarda ne kadar hubûbât toplanmış ise, defterlerinin hükûmete yollanması istenmişti⁹⁶.

1573 'den itibaren kıtlık büsbütün artmıştı. Pâytahtın erzakını temin için Anadolu'nun bütün Karadeniz sahillerine hattâ Şarkıkarahisar, Tokat, Amasya, Kastamonu gibi, nisbeten iskelelerden uzak yerlere emirler yollanmaya başlandı⁹⁷. Şarkıkarahisar beyi yalnız kendi sancağından 30,000 kile buğday toplattığını, bunun 10,000 kadarını limanlara indirdiğini, 1120 batman yağ için de kira hayvanları hazırlamakta olduğunu, zahire toplarken birçok zorluklara rasladığını, bazı kimselerin, anbarları açarak, toplanan buğdayları etrafa sattıklarını cevap olarak bildiriyordu⁹⁸.

Eğriboz müftüsüne ve Akdeniz yalılarında olan kadılara yollanan umumî bir fermanla “ bazı ekâbire mensup gemiler ellerinde emir olmadan tereke alıp küffara sattıkları,, nın görülmüş olduğu ihtar olunuyordu⁹⁹. Filibe kadısı da, yolladığı şikâyetinde, burada ziyade kıtlık,, olduğunu, bunun sebebi “ etraf kurâda ribahurlar ve gemiciler buğdayları toplayıp anbar

⁹⁵ Müh. 7, S. 759 (Çorum beyine ve Çorum kadılarına 22 Rebiülevvel 976 tarihli hüküm).

⁹⁶ Müh. 16, S. 169.

⁹⁷ Müh. 24, S. 27.

⁹⁸ Müh. 27, S. 363, 382, 383.

⁹⁹ Müh. 27, S. 114; Müh. 26, S. 204.

edip ziya de pahaya kalksın,, diye bekletmeleri olduğunu bildirmekteydi ¹⁰⁰.

1574, 1575 ve 1576 yılları iâşe cihetinden imparatorluk için bir felâket oldu denirse, hiç mübalağa edilmiş olmaz. Hakikaten, 1574 de Anadolu, Karaman (Konya), Rum (Sivas), Erzurum, Adana vilâyetlerine yüzlerce "zahire mübaşirleri,, yollandı. Kadılar, beylerbeyleri, sancakbeyleri bu mübaşirlerle birlikte zahire satın almaya memur oldular; halkın tohumluğundan ve ihtiyaçlarından fazlasını, "narh-ı ruzî üzere,, toplayıp depo edecekler, ve çabucak en yakın iskelelere kira hayvanları ile nakledeceklerdi.

Fakat bütün sıkı emirlere rağmen, iş hiç iyi gitmedi. Asıl ellerinde fazla buğdayları olan nüfuzlu kimseler, resmî hüviyet sahipleri, hubûbatı depo eden muhtekirler, ya himâye görüyorlar, yahut kendilerine emir dinletilemiyordu. Fukarânın ise, nesi varsa alınmakta idi ¹⁰¹. Ayrıca, çok da rüşvet alınıyordu.

Meselâ, Aksaray, sancağı beyi hububât topladığı esnâda, pek çok rüşvet aldığı şikâyet olunmuştu. Çankırı sancağında da kadılar, naibler ve zahire mübaşiri olan çavuşun halktan zahire yerine rüşvet topladıkları bildiriliyordu ¹⁰². Hattâ, toplamıya memur mübaşirler de, aldıkları zahireleri gizli gizli, halka tekrar birkaç misli fiyatla satıyorlardı ¹⁰³. Bu suretle, umduğu kadar hububatı hiç bir suretle elde edemiyen hükûmet, bütün masrafları göze alarak, Pasin ve Mardin taraflarından bile İstanbula buğday getirme çarelerini düşünmekteydi ¹⁰⁴.

Tabii, Rumeli taraflarından da, aynı şekilde. hububât toplanıyordu. Edirne, Bursa, Selânik gibi şehirlerin iâşeleri de İstanbula iyi olmamakla beraber, buralarda narh harici satış mümkün olacağından, paytaht için yola çıkarılan pek çok erzak kafileleri fırsat bulunca, bu şehirlere giderek mallarını oralarda satmakta idiler.

Anadolu ve Karaman vilâyetlerinden toplanan zahireleri umûmiyetle develer Marmara sahilinde Kavak İskelesine indiriyor-

¹⁰⁰ Müh. 27, S. 2, 22, 30, 31; Ün Dergisi, sayı 63 ve 64, ves. 7.

¹⁰¹ Müh. 27, S. 13, 16, 48, 54.

¹⁰² Müh. 28, S. 391; Müh. 27, S. 54.

¹⁰³ Müh. 27, S. 210 (29 Ramazan 983 tarihli hükm-i hümayûn).

¹⁰⁴ Erzurumdan toplanan hububat Trabzon iskelesine indirilmiştir.

lardı¹⁰⁵. Götürülen miktarlar hakkında bir fikir vermek için, 1575 'de, yalnız Ankara kadılığında 10513 kile (300 ton) buğdayın develerle adı geçen iskeleye indirildiğini kaydetmek kâfidir¹⁰⁶.

Toplanan buğdayların sancaklardan en yakın iskelelere usûlü dairesinde naklolunması da ayrı bir mesele oluyordu. Tabii, *mîrî develer* bu iş için hiç kâfi gelmiyordu. Halktan kira ile at, araba, deve, katır ne bulunursa, toplanmaktaydı. Fakat taktir olunan kira fiyatı da yine serbest pazarlıkla olmadığından, bu da halka ağır bir mükellefiyet oluyordu. Zamanlı zamansız yollara dökülen kafilerden kışa kalarak yüklerini yolların kenarına atıp dönenler, çamura saplanan deve kervanları az görülmüyordu. Meselâ, 1575 (983) de Anadolu beylerbeyisine yollanan bir hükümde, zahire ile yola çıkan develerin çamurlara saplanarak yoruldukları ve yüklerini "y a b a n d a a t u p . . . döndükleri, buna benzer hâdiselerin çok olduğu yazılarak, böyle dışarıda kalan hububatın toplattırılması ve bahara kadar anbarlarda muhafazası istenmekteydi¹⁰⁷.

Binbir güçlükle iskelere inen zahireyi almıya gelen gemicilerin bunları alıp Avrupa gemilerine vermeleri veya Anadolu'nun başka iskelelerine yanaşarak satmaları da çok oluyordu. Bunlara meydan vermemek için, kadılar ve zahire eminleri gemicilerin isimlerini, aldıkları zahire miktarını ve yüklerini aldıktan sonraki hareket tarihlerini ince ince tesbit ederek, İstanbul'a bildirmek mecburiyetinde idiler.

1575 ve 1576 yılları da, 1574 yılı gibi geçmiştir. Ondan sonra da, bu kadar olmamakla beraber, kıtlık kalkmış değildi. Bilhassa İstanbulun iâşesi, Anadolu ve Rumelinin en uzak sancakları da dahil olmak üzere, bütün halkın omuzuna en ağır bir "*tekâlif-i şâkka*," olarak çökmüş bulunmakta idi.

Çok darlık içinde geçtiklerini söylediğimiz bu yıllarda, zahire fiyatlarının Anadolu'da kaçta çıktıkları hakkında elimizde rakam yoktur. Yalnız Bursa sancağının Yenişehir kazası halkı, kazâlarından İstanbul için buğday satın alınmasına mâni olmak üzere, paytahta yolladıkları arzda bir Yenişehir kilesi (5 İstanbul kilesi)

¹⁰⁵ Yalnız İçel ve o civara düğün yerlerin zahiresi Silifke limanına yollanıyordu.

¹⁰⁶ Müh. 27, S. 40.

¹⁰⁷ Müh. 27, S. 111 (24 Şaban 983 tarihli hükm-i hümayûn).

unun 330 akçeye satıldığını, eğer *zahire mübaşirlerinin* buğday satın almalarına müsaade olunursa, bu fiyatın 500 akçeye fırlayacağıının muhakkak olduğunu bildirmişlerdir ¹⁰⁸. Burada verilen rakama göre, bir İstanbul kilesi un 66 akçeye gelir ki, çok pahalıdır.

Hulâsa itibariyle, 1550 den başlamak üzere, *Osmanlı İmparatorluğunda*, bilhassa Anadolu sahasında, hububât istihsalinin kifayetsizliği önemli derecede bir erzak darlığı yaratmış bulunuyordu. İkinci Selim devrinden itibaren, kıtlık Türkiyeyi ciddi surette tehdiye başlamıştı. Hele bu pâdişahın son zamanlarında açlığın şiddeti çok fazla idi. Aynı hal Sokullunun ölümü yılına kadar fasılasız devam etti ¹⁰⁹.

Köy topluluğunun ictimâî düzeni, XVI. asrın sonlarına yaklaşıırken, süratle bozulmakta olduğundan, hububât darlığı daimî bir şekil almaya başladı. Sahillerden Avrupaya tereke kaçırılmasına mâni olunamaması kıtlığın tesirlerini arttırıyordu. *Celâli fetretini*, denen büyük karışıklığın başladığı 1595 yılına gelindiği zaman, Anadolu eyiden eyiye açtı. Halk dilinde "*Büyük kaçgunluk*," diye söylenen, ihtilâlin ikinci safahasında, yâni 1603 'de başlayan hâdiselerde, köylüler çiftlerini terkederek, kitle halinde levend olduklarından, tam onbeş seneye yakın bir müddet, Anadolu, tarihinin hiç bir devrinde görmediği bir kıtlık devri yaşadı. Çünkü, tarlalar ekilmedi; hayvanlar da ya etlik olarak kullanıldığı veya karışıklıklar arasında mahvoldukları için, bu cihetten de yokluk kendini gösterdi. Bu müddet zarfında, bütün Ege, Marmara ve Karadeniz sahillerinde, Rumeli yakasından Anadoluya gemiler, kayıklar mütemadiyen hubûbât ve hayvânât taşıdılar. Fakat, ibretle kaydolunacak bir hâdisedir ki, hükûmet hâlâ elinden geldiği kadar izinsiz Anadoluya buğday ve hayvan verilmesine mâni olmaya çalışıyordu. Bu sebeble, Varna ve

¹⁰⁸ Müh. 27, S. 267.

¹⁰⁹ 26, 27, 28 Nr. lı *Mühimme defterleri* bu meselelere âit vesikalarla doludur.

diğer limanlara aç Anadolu için zahire yüklemeye varan gemiciler kadırlara, yasakçılara ve ümera adamlarına bir çok rüşvet vermeden bir şey alamıyorlardı. Hükûmetin, bir sancaktan diğerine bile buğday satışını yasak etmek gibi hatâlı siyâseti şüphesiz anormal derecede kalabalıklaşmış olan İstanbulu ve orduyu beslemek zarûretlerinden ileri geliyordu.

Fiatlar bahsinde verdiğimiz rakamlardan da anlaşılacağı üzere, hadiselerin normal seyri esnasında, Garb-Anadolu sahasında fiyatların Anadolunun diğer yerlerinden daha yüksekte gittiği, çünkü sahillerden Avrupaya buğday kaçaklığı olduğu görülmüştü. 1596—1610 yılları arasında ise, buralara olan nakil kolaylıkları sayesinde Rumeli'den faydalanılması, buna mukabil, memleketin gerilerinin bu imkândan mahrum olması vaziyeti ters çevirmişti. İhtilâl devrinde İstanbul'da görülen fiyatlar Anadolu'dakine nazaran hayret edilecek derecede düşüktür.

Yalnız bahsimiz için değil, bütün Türkiye tarihi için, 1595—1610 devrinin iktisadî çözüntüsü pek büyük bir önem taşıyor. Akçe mâzide görülmedik bir istikrarsızlık içine düşmüş, "*kesad-ı akçe*," hâdisesi altından kalkılamaz bir hal almıştı. Bu, normal mübadele imkânını bırakmıyordu; memleketin birçok taraflarında akçe tedavülden kalmış, onun yerine "kuruş," ve "altın," geçmiş idi. Fakir halk ise çok vakit bu kıymetli paraları bulamıyordu. Geçim zorluğu o dereceyi bulmuştu ki, köylüler bir tarlayı bir veya iki kile (20 kilo kadar) buğdaya veya arpaya değişmek zorunda kalıyorlardı¹¹⁰. Böylece sayısız âileler, bağ, bahçe, ev, tarla, hayvan ve eşyalarını, yâni neleri varsa hepsini yiyecek ile değişe değişe bitirdikten sonra, bir tarafa göçmekte idi ki, bilhassa "*büyük kacgunluk*," devrinin mühim bir meselesi olan bu hâdiseyi ileride rakamlara dahi dayanarak tetkik edeceğiz.

Faizcilik her türlü insaf ve merhametin dışında ceryan etmekte, bu, para işletme değil, insanlar için bütün varlıklarını kolayca

¹¹⁰ Karışıklıktan sonra, halk köylülerine inince, yok pahasına vaktiyle verdikleri mal ve mülklerini geri almak istediler; satın almış olanlar ise bu malları aynı ucuzlukla geri vermeye razı olmuyorlardı. Hükûmet halk tarafını tutarak, herkesin vaktiyle sattığını o zaman mukabilinde ne almış ise, ancak onu iâde ederek geri almasına karar verdi.

ellerinden almıya yarıyan zâlim bir silâh olmakta idi¹¹¹. Hinterlandlarının iktisadî harâbîsinden ister istemez müteessir olan şehirlere gıda pahalılığı son haddini bulmuştu. Buralarda da, emlak, bağ, bahçe vesair şeyler elden ele geçiyor, fakir mahallelerinden haylı insanların göç ettiği oluyordu. Karışıklıkların tesiri ile köylerden şehirlere bir çok sığınmaların olması vaziyeti büsbütün ağır hale getirmişti. Ayrıca, bu kalabalık muhitlerde sâri hastalıklar da zaman zaman fazla telefata sebep oluyordu. Onbeş sene zarfında Türkiyenin bu büyük karışıklıklar tesiriyle geçirdiği değişiklik tahminin üstünde olmuştu. Asırların yarattığı bütün ictimâî, iktisadî ve siyasî düzen tamamiyle denecek ölçüde erimiş bulunuyordu. Fakat, şimdi, burada bunlardan uzun uzun bahsetmeyi yersiz buluyoruz. Çünkü, bu karışıklık devrini her türlü meseleleri ile bütün bir kül halinde tetkik etmeden, ne iktisadî vaziyeti, ne de siyasî ve ictimâî değişiklikleri anlamıya imkân görülmemiştir.

Buraya kadar olan uzun izahlarımızla, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde, Türkiyenin iktisadî hayatını ve bu hayatın tesiri ile ictimâî bünyenin geçirdiği tekâmülü, iktisadî darlığın tesirine tâbi olarak Türkiye ziraat iktisadiyatında meydana gelen büyük buhranı ayrı ayrı izah etmiş bulunuyoruz. Üç kısım olarak tertip ettiğimiz bu uzun makaleler serisinin yakında hazırlıyacağımız son kısmında ise, iktisadî buhranın Türkiyenin siyasî tarihi üzerinde yaptığı tesirleri gözden geçirmek suretiyle, devletin, *Osmanlı rejiminin* başından 1610 sıralarına kadar geçirdiği büyük değişiklikleri her cephesiyle tesbit etmiş olacağız. Böylece, tarihî Türkiyenin kendi devlet sistemi (hukuk, iktisad, ictimâî gelenek ve siyasî nizam) esas hatları ile aydınlanmış olacaktır.

¹¹¹ Hakiki hüviyetine bakarak, ihtilâl adını verdiğimiz bu onbeş senelik karışıklığın tarihi yazılmamış olduğu için, burada yaptığımız kısa tasvir ihtimal mubalâğalı görülecektir. Fakat, bu meselelere âit hazırlamakta olduğumuz eserimiz çıktığı zaman, Türkiyenin tarihî kaderi üzerinde bu bilinmiyen, fakat birer vâkıa olan büyük hâdiseler serisinin ne büyük rol oynamış olduğu anlaşılacaktır. Vaziyetin fecaatini tesbit etmek için, pek çok malzeme toplamış bulunuyoruz, ancak bu makalenin çerçevesi bunları kayda kâfi değildir. Yaız bir misal olarak aynı meseleye ait Birinci Ahmed'in şu fermanını okumak oldukça toplu bir fikir verebilir : M. Çağatay Uluçay, Aynı eser, ves. 37.

İ N D E K S

A

Abdullah oğlu Osman (faizci), 365.
Acemi oğlanları, 367.
Afyon (Karshisar), 382.
Ađıl, 374.
Ahî (Ahilik). 322, 356.
Ahî reisleri, 323, 327, 355.
Ahî tarikati, 355.
I. Ahmed, 367, 375, 376, 392, 405.
Ahmed Refik Bey, 368, 394.
Akçe kesadı, 344.
Aksaray Sancağı, 401.
Akşehir, 382.
Alaybeyi, 337.
Alçak hallü Timur erbabı, 359, 384.
Alet-ilehv ve lub, 387.
Altı-bölük halkı, 358, 359.
Altı-bölük sipahisi, 357, 360, 368, 370, 382, 384.
Amasya, 365, 384, 397, 399, 400.
Anadolu, 321-326, 328, 330, 340-342, 344, 349, 370-373, 376, 379-386, 388-404.
Anadolu Beylerbeđisi, 402.
Anadolu Beylikleri, 325, 340, 373.
Anadolu vilâyeti, 373.
Ana memleket, 341, 388.
Angarye, 375.
Ankara, 366, 386, 394, 402.
Aristokratlar, 321, 323, 334, 355.
Arnavut keferesi, 371.
Arnavut keferesi Levendât, 383.
Arnavutluk, 384.

Ađiret beyi, 323, 347, 346, 352.
Atâbeylikler, 340.
Avârız akeesi, 335, 367.
Avrupa, 329, 330, 334, 335, 340, 345, 389, 390, 391, 395, 402, 404.
Âyan, 330, 333, 335, 338, 343, 354, 361.
Azap, 327, 348, 386.

B

Baç, 322.
Bağdad, 342, 348, 382, 399.
Balıkesir, 371, 392.
Balkan, 341, 383.
Bandırma, 379.
Barkan (Ö. L.), 366, 371, 373.
Basra, 342, 348, 397.
Bađtine, 373, 374.
Belgrad, 397.
Bergama, 395.
Beylerbeđi, 334, 337, 342, 344, 356, 401.
Beylikler devri, 324, 326.
Beylikler rejimi, 355.
Bid'at, 331.
Bilecik, 326, 371.
Bizans, 326.
Bolu, 397, 399.
Bolvadin, 396.
Bosna, 374.
Boy, 346.
Boy beyleri, 323.
Bozüyük, 399.
Bölük ağaları, 348.
Bölükbaşı, 330, 357-360.
Bürokrasi, 327, 333, 354.
Büyük koçgunluk, 376, 403, 404.

Burjuvazi, 324, 330, 333, 334,
355.

Budin, 382.

Bulgaristan, 388,

Bursa, 326, 365, 371, 379, 380,
382, 383, 384, 386, 391 - 396,
399, 401, 402.

C

Canik, 397.

Cebeci, 382.

Cebeli, 348, 364.

Cebeli asker, 326.

Cebeli timar, 351.

Celâlîler, 381, 382-386.

Celâlî fetretî, 374, 376, 403.

Celâlî isyanları, 362, 381.

Cer, 381.

Cerîme, 354.

Cihet-i mâîşet, 354.

Cürüm ve cinayet resmi,
353.

Ç

Çakaloğlu Hacı Mehmed
(faizci), 365.

Çanakkale, 395.

Çanakkale Boğazı, 349, 382.

Çankırı, 355.

Çankırı sancığı, 401.

Çavuş, 329, 334, 357, 358, 368,
370, 374, 384, 393.

Çeçme, 396.

Çiftbozan, 335, 377, 378, 379,
383, 384, 385, 387, 389, 391.

Çiftbozan reâyâ, 359, 371,
372.

Çiftbozan resmi, 350.

Çiftlik, 330, 345, 350, 361, 370-
375, 377, 392.

Çırak, 328, 331.

Çoban, 371, 384, 388.

Çorum, 399.

D

Daglioğlu (H.T.), 371, 383, 386.

Danışmend, 399.

Darül-harb, 395.

Defterdar, 327.

Deniz Değirmeni, 395.

Dirlik, 327, 333, 342, 353.

Dirlik sahipleri 350, 351,
356, 360.

Diyarbakır, 341, 368, 369, 374,
383.

Doğu-Anadolu, 370.

Drama, 375, 396.

Dubrovnik, 397.

Düâgûyan, 343, 363.

E

Edirne, 349, 379, 380, 382, 384,
386, 388, 391, 394, 397, 399, 401.

Edremid, 392, 396.

Ege, 396, 403.

Egriboz müftüsü, 400.

Eğridir, 365.

Elh-i kalem, 354.

Ehl-i örf, 330-335, 339, 351-362,
381, 387.

Ekâbir çiftlikleri, 383, 388.

Emlâk, 330, 373.

Emin, 328, 329, 335, 352, 400,

Enderun, 334.

Enderunlu ümerâ, 334.

Erbab-ı hıref, 331.

Erbab-ı ilm, 343.

Erzincan, 341, 380.

Erzurum, 341, 374, 382, 401.

Eskişehir, 326, 382, 394, 399.

Esnaf, 321, 327, 328, 336, 337, 339,
341, 344, 345, 355, 367.

Esnaf loncaları, 327-329,
345, 355.

Esnaf reisleri, 329.

Esnaf şeyhi, 323, 327, 328, 335.

Eğraf, 330-336, 338-346, 352,
355, 360, 361, 363, 370, 381.
Eyyüp (İstanbul) 398.

F

Faizciler, 364, 365, 368.
Fâris, 327, 348, 382.
Fâtih Mehmed, 364.
Fâtih Sahn medresesi, 379.
Feuer (İstanbul), 398.
Feodalite, 321.
Feodalizm, 347, 383, 385.
Fetret devri, 341.
Filibe, 382.
Filibe kadısı, 400.
Flori (altun), 367.
Frenk gemileri, 391.

G

Garbî-Anadolu, 349, 383, 397,
404.
Garbi-Trakya, 388.
Garip yigitler, 326, 348, 349.
Gebze, 371.
Gedik, 348, 383.
Gelibolu, 382, 383.
Gönüllü, 364, 382, 386.
Gurbet ve çingeniyân, 386,
387.
Gümülçine, 395.
Güneydoğu-Anadolu, 352.
Güzelhisar, 395.

H

Halep, 341, 274, 382.
Hama, 382.
Hamit (Isparta), 394, 399.
Harâmilik, 382.
Harbî, 390, 391.
Harç, 353, 354.
Harput (Elâziz), 368, 369.
Has, 330, 338, 342, 353, 357, 373.
Haslar kadısı, 398.

Hassa çiftlikler, 371.
Has sahibleri, 352.
Hatip, 329.
Hazine-i Hümayûn, 371.
Hersek, 374.
Hicaz, 399.
Hinterland, 326.
Hizmet akçesi, 330, 331, 353,
354.
Hıristiyan levendler, 383.
Hüccet, 374.

İ, I

İbn Battuta, 390.
İbn Haldûn, 333.
İcar, 322, 371.
İhtisap Ağası, 328.
İl erleri, 355.
İmaret, 342.
İnönü, 399.
İran Moğolları, 325.
İspençe resmi, 366.
İstanbul, 334, 335, 343, 365,
367, 368, 375, 379, 382-384, 386,
391, 393, 394, 397, 398, 404.
İstanbul kilesi, 396, 403.
İzmit, 371, 379, 389, 395.
İrgad, 371, 378, 383, 384, 388.

K

Kadı, 323, 327-329, 333, 335, 337,
342, 344, 356, 365, 366, 374,
375, 380, 391, 393-401.
Kâğıthâne, 398.
Kahire, 342.
Kahvehâne, 386.
Kalender, 377.
Kandıra, 371.
Kan resmi, 354.
Kanunî Süleyman, 341, 364,
371, 373, 378, 381, 387, 391,
397.
Kanunnâme, 330, 361, 372, 377.

Kapı ağaları, 334, 351, 352, 357- 362.
 Kapı halkı. 330, 359, 360, 362, 382.
 Kapı kulları, 332, 338, 343, 344, 346, 352, 358, 368, 370, 374, 382, 393.
 Kara Âmid, 382.
 Karaburun, 395.
 Karahisar, 382, 396.
 Karaman (Konya), 401.
 Karasi, 396.
 Kasap akçesi, 367.
 Kasımpaşa (İstanbul), 398.
 Kasımpaşa imareti, 399.
 Kastamonu, 397, 399, 400.
 Kavak İskelesi, 401.
 Kayseri, 380, 386.
 Kefe, 399.
 Kesad-ı akçe, 404.
 Keşan, 396.
 Kethüdâ, 330, 357, 358.
 Kıbrıs, 348, 373.
 Kıbrıs seferi, 364.
 Kırkçeşme (İstanbul), 398.
 Kızanlık, 382.
 Kocaeli sancağı, 371.
 Konya, 386.
 Korporasyon, 328, 331.
 Kütahya, 396.
 Kuyucu Murad Paşa, 376.

L

Lârende, 365.
 Levend, 339, 346, 349, 351, 355-363, 376, 378, 380-388, 392, 395, 403.
 Lidre, 366.

M

Madrabaz, 391, 393, 395-398, 400.
 Malatya, 341, 368.
 Mâlikâne, 345.

Maras, 341.
 Mardin, 341, 368.
 Marmara, 326, 371, 379, 383, 388, 395, 401, 403.
 Medrese, 322 - 324, 327, 340, 341, 355, 363, 379, 380, 384.
 Mehâyif müfettiği, 374.
 Mehmed, III., 392.
 Meşâyih, 327, 343, 363.
 Mirîhaslar, 342.
 Mora kanunnâmesi, 373.
 Mübağir, 330, 357, 358, 340.
 Müderris, 327 - 329, 337, 344, 370, 375, 379, 380, 391, 393.
 Mülâzım, 348, 377.
 Mültezim, 329, 343, 352, 363.
 Müt eferrika, 329, 334, 357.
 Mütevellî, 329, 367.
 Muâmele-i şer'iyye, 364, 366, 368.
 Mudanya, 396.
 Mukataa, 329, 342, 343, 352, 353, 357, 384.
 Murâbaa, 368, 369, 370.
 Murabahacı, 346, 367, 368.
 Murad III., 358, 374, 375, 381, 393.
 Musliheddin (arazi tahrir memuru), 371.

N

Naip, 327, 328, 351, 352, 374, 399, 401.
 Nâzır, 437, 329.
 Nüzül, 393.

O

Oba, 346.
 Oğuz kitleleri, 324.
 Orducu, 328.
 Orta-Anadolu, 342.
 Osmanlı devri, 322, 327, 328, 333, 356, 357.
 Osmanlı İmparatorluğu, 319, 326, 329, 336, 341, 345.

- 347, 363, 378, 388, 389, 395,
403, 405.
Osmanlı rejimi, 319, 325, 326,
328, 330, 332-336, 338, 340,
345, 347, 349, 350, 353-355,
357, 361, 362, 370, 377, 378,
385, 390, 405.
Osmanlı sultanları, 329, 342.

Ö

- Ömer Bey (arazi tabir memuru),
372, 373.

P

- Pâdişah, 327, 335, 343, 350, 360,
362, 363, 379, 387.
Pasin, 401.
Paşalılar, 334.
Pazarbaşı, 328.

R

- Raiyyet, 331, 350, 351, 361, 366,
372, 375, 377, 384, 385.
Rehin, 368, 369.
Resim, 322, 328, 353, 360, 361,
371.
Resmî tapu, 373.
Ribahur, 364, 365, 366, 400.
Rodos, 399.
Rumeli, 341, 348, 349, 365-367,
370, 371, 379-384, 391, 394,
396-398, 400, 402, 404.
Rumî (Anadolu), 342.
Rum (Sivas) vilâyeti, 326, 372,
373, 388, 401.

S

- Sâdât, 343, 363.
Sahib-i arz, 372, 373, 377.
Sahib-i raiyyet, 373.
Şahın Medreseleri, 399.
Sancakbeyi, 328, 334, 344, 356,
357, 401.

- Sancak teşkilâtı, 356.
Saray kadısı Muhiddin, 373.
Saruhan beyi, 373.
Sekban, 334, 357-362, 376, 378,
384, 386.
Sekbanakçesi, 361.
Selânik, 382, 394, 396, 401.
Selânik yahudileri, 399.
Selçukî devri, 322, 325, 327-
330, 333, 341, 345, 346, 355-
357.
Selçukî rejimi, 321, 323, 324,
326, 333, 346, 347.
Selçukî ümerâsı, 323, 325,
346, 347.
Salem, 365, 366-368.
II. Selim, 372, 381, 399, 403.
Serbest dirlik (Timar), 330,
351, 353, 357.
Serf, 350.
Seyyid, 325, 329, 337, 338.
Sipahi, 350, 352, 370, 371, 374,
375, 382, 386, 396, 398.
Sipahi kethüdâyeri, 343.
Sivas, 380, 399.
Sofya, 394, 397, 399.
Süleymaniye (Şahın medresesi),
379.
Subaşı, 328, 330, 338, 344, 357,
358, 374, 382.
Suhte, 379-381, 383-386.

Ş

- Şam, 342, 382.
Şarap, 399.
Şarkî - Anadolu, 388.
Şarkıkarahisar, 399, 400.
Şehir kethüdâsı, 327, 329,
335.
Şehzâde Mustafa, 383.
Şeyh, 325, 329, 355.
Şeyh Bedreddin, 377.
Şeyh Celâl, 377.
Şile, 371.

T

- Tanzimât rejimi, 377.
 Tapu resmi, 372, 373.
 Tarikat, 322, 323, 327, 377.
 Tarsus, 380.
 Tatar birası, 399.
 Tatar pazarı, 382.
 Tekâlif-i şâkka, 360, 361, 398.
 Teke (Antalya), 399.
 Tekke, 323, 324, 341, 363, 394.
 Timar, 329, 332, 342, 352, 353, 374.
 Timar erbabı, 365, 375.
 Timarlı sipahi, 326, 350, 351, 358, 365, 368, 370, 382-384, 391.
 Timur, 340.
 Tokat, 367, 382, 400.
 Trabzon, 382, 401.
 Türkiye, 319 - 321, 326-332, 335-337, 340, 343, 345 - 350, 356, 370, 375, 376-378, 385, 387-392, 404, 405.
 Türkmen, 324, 347, 348.
 Tuna, 341.

U

- Uebeyleri, 323, 347.
 Ulemâ, 323, 325, 327, 329, 338, 339, 345.
 Uluçay (M. Çaçatay), 367, 368, 375, 405.
 Ulûfe, 327, 329, 332, 333, 342, 343, 348, 358, 382, 386.
 Urfa, 341, 382.

Ü

- Ümerâ, 325, 328, 330, 338, 339, 342, 344, 348, 350 - 353, 356, 357, 361, 362, 364, 382, 386, 387, 391, 393.
 Üstad, 321, 328, 331.

V

- Vakıf, 322, 328 - 330, 342, 343, 345, 360, 363, 367, 373.
 Vakıf hizmetlisi, 327, 329.
 Vardar, 341.
 Varna, 403.
 Vazife, 327, 328 - 333, 343, 345, 363.
 Vergi, 353.
 Vezir, 334, 393.
 Voyvoda, 330, 338, 351, 352, 357, 360, 400.

Y

- Yahudi maliyecisi, 363.
 Valova, 383.
 Yeniçeri, 537, 348, 357, 358, 361, 368, 370, 373, 382, 384, 386, 391.
 Yeniçeriserdarı, 343.
 Yenişehir, 371, 402.
 Yenişehir kilesi, 402.
 Yigitbaşı, 328, 337, 355.
 Yıldırım Bayezit, 329, 390.

Z

- Zâbit, 338.
 Zahire mübaşirleri, 403.
 Zaim, 358, 365, 368, 370, 375.
 Zeâmet, 353, 357.
 Ziya Gökalp, 319.